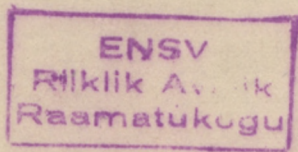

O. Liiv

B. 16047

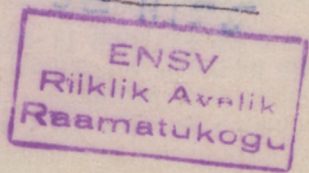
Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul

Tartu 1934

Äratrükk „Eesti Kirjandusest“ 1934, nr. 5—7.

„Postimehe“ trükk, Tartus 1934

Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul.

Eesti rahvakooli vaevane algus Rootsi ajal on leidnud mitmeid kirjeldajaid, kes tugevasti erinevad üksteisest oma vaatenurga ja põhjalikkuse poolest. Enam arhiivuurimusi sisaldav, seejuures sügava armastusega oma rahva vastu, on Villem Reiman'i kujutuslaad, kui ta avab oma käsitledega eestipoolset rindel Eesti rahvakooli arengu selgitustöö¹⁾. Oma aja eesti uurija, kõiki voorusi ja nõrkusi esindav töö sel teemal on Martin Lipult²⁾. Mõlema tööd on teiste puudumisel saanud meie haridusloo jälgimisel paratamatult raudvaraks. Hiljuti on neile lisandunud Peeter Põllu „Eesti kooli ajalugu“, mis, arvestades nii vanemaid kui uuemaid ülduurimusi, püüab anda ülevaate Eesti rahvakoolist ka Rootsi ajal³⁾. Sama ülesannet teostab Fr. Puksov'i käsitletu rootsiaegsete kooli- ja haridusolude üle Eestis⁴⁾. Siin ei ole koht mainida veel teisigi sellisuunalisi kirjutisi, mida on ilmunud mitmeid, eriti iseseisvumisest peale.

Balti saksa rindel on rahvakooli küsimust tema arenemise algusest peale vaadelnud vähenõudlikul ajal K. G. Sonntag, C. C. Ulmann, hilisemal ajal juba väärtusliku dokumentaalse ainese läbitöötamise näol T. Christiani ja R. Winkler. Rootslastest on siin oluliselt kaasa aidanud F. Westling ja E. H. J. Lundström⁵⁾.

1) V. Reiman, Bengt Gottfried Forselius, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Kolmas leht. Tartus 1895, lk. 7—52.

2) Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I, Tartus 1896; II, 1, Tartus 1898; II, 2, Tartus 1899.

3) P. Põld, Eesti kooli ajalugu. Redigeerinud Hans Kruus. Tartu 1933.

4) Vt. „Eesti rahva ajalugu“, II köide.

5) K. G. Sonntag, Uebersicht von der Geschichte der Livländischen Landschulen, Neues Museum der teutschen Provinzen Russlands. I Bd., 2. H., Tartus 1825, eriti lk. 11—19; (C. C. Ulmann), Zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen in Livland, Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands, VII Bd., Riias 1847, eriti lk. 103—135; R. Winkler puudutab lähemalt kooliolusid mitmes kirjutises, näit. Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner

Nii siis leidub esindajaid kolmelt rahvalt, kes määravalt olid juba Rootsi ajal rajamas teed meie haridusliku arenemise heakäigule.

Nende tööde kaudu võib saada rahuldava pildi eeltingimustest ja oludest, millistes loodi ja arenes Eesti rahvakool Rootsi ajal. Kuid tema põhjalik, uut valgust heitev ja täpsamalt äramäärav ajalugu ootab alles kirjutajat. Ja uut ainekikku, mis mitmeski suhtes muudab ka üldist pilti, suudavad anda veel läbiuuri-mata ja senises kirjanduses kasustamata arhiivimaterjalid nii meie kui välismaa arhiivides.

See materjal viib meid enamasti koha peale, maale kihelkondadesse ja linnadessegi. Alles siis, kui meil on uuritud ja kindlaks tehtud haridusolud üle maa kihelkondades — ja need olud ei tavaltsenud tihti sugugi võrdsed olla —, avaneb meile õiglasem pilt tehtud tööst. See on nagu mosaiiktöö, mille ilu ja ulatus ilmneb ta valmimisel.

Järgnevais ridades on püütud anda teatavat lisandavat materjali eesti rahvakooli oludele 17. sajandi lõpul, pärast seda, kui oli tehtud juba suur töö Fischer'i ja Forselius'e ning teiste nende tuntud kui ka tundmata abimeeste poolt Liivi- ja osalt ka Eestimaal ja kui neis mõlemas mais oli antud rida sundkorraldusi koolide ehitamiseks igasse kihelkonda. Rootsi rahuajastu lõpp, 1690-ndad aastad, tutvustatud meile käesoleval korral kirikuraamatute, visi-tatsiooniprotokollide ja muude kiriku- ning ilmliku valitsuse asutiste ainekikude kaudu, peaksid teataval ulatusel suutma iseloomus-tada tasapinda, mille järgi võib otsustada, kuivõrt Rootsi aeg andis meile õilsa pärandi kaasa Vene ajasse ning isegi olevikule.

Rahva usulise ja kõlbla tasapinna paranemisele on väga suure tähtsusega Eestimaal 1692. a. ja Liivimaal 1694. a. maksma pandud Rootsi kirikuseadus, mille kohaldamiseks siinseile oludele andis kuningas Eesti- ja Liivimaa kirikuelu juhtide ettepanekul rea täiendavaid resolutsioone. Seadus nägi ette muuseas katehhiseerimise süvendamist rahva seas, nõudis tublimaid õpetajaid ja jumalasõna hoolsamat kuulutamist kantslist. Nii andis ta olulise

Zeit, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, V Bd., Tallinnas 1900, lk. 111 jj.; T. Christiani, Bischof Dr. Johannes Rudbeckius und die erste estländische Provinzialsynode, Baltische Monatsschrift XXXIV (1888), lk. 549—587 ja 637—668; G. O. F. Westling, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710, Kyrkohistorisk Årsskrift 1901 (tõlgitud T. Christiani poolt seerias Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXI, Tartus 1904, lk. 3—67); sama autor, Mittheilungen über den Volksunterricht in Ehstland 1561 bis 1710, Beitr. z. Kunde E-, L.- u. K. V., lk. 231—250; sama autor, Ueber den Volksschulunterricht in Estland 1561—1710, Balt. Monatsschr., 52. Jhrg., lk. 367—372 ja 408—421 jt. kirjutised; E. H. J. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede, Stokholms 1914. Võrdlusjooni selleaegse olundiga Rootsis lubab tõmmata Albin Warne teos Till folkskölans förhistoria i Sverige. Väitekirj, Stokholms 1929, eriti lk. 1—71 jt. Lähema bibliograafia asjus vt. Winkelmann'i kui ka P. Põldu, lk. 43—44.

tõuke ka kooliküsimusele, mille lahendamine oli juba hoogsalt käimas. See oli esijoones katekismusekool, ja enamiku õpetuseandjate järgi, kes olid köstrid, võib seda õigusega lugeda köstrikooliks.

Juba 1687. a. võtab Liivimaa maapäev kindralkuberner Hastfehr'i esitusel vastu otsuse, et igasse kihelkonda asutataks koolid. Sellega võeti endale uus naturaalkohustus koolimajade ehitamiseks ja ülalpidamiseks ning köstritele lisatasu või eriliselt ametisse võetavatele koolmeistritele palga maksmiseks. Ja juba selle otsusega (see järgnes kuninga korraldusele), mis ei tehtud erilise meelega, algab ka rahvakooli majanduslik võitlus suuremas ulatuses. Kõigepealt tuli seda otsust täita, ja et Põhjasõja lahtipuhkemise ajaks leidis ainult mõni üksik kihelkond, kus puudus kool, selles on teened peamiselt Hastfehri, ta järglase Dahlberg'i, majandusasehaldurite ning kindralsuperintendent Fischer'i ja kihelkonnaõpetajate järelejätmatuil pealekäimistel. Mõisaomanikud ja -rentnikud olid see element, kes omalt poolt koolide ellukutsumiseks tegelikult kõige vähem samme astus. Kuid ka juba ellukutsutud koolid ei vasta sagedasti kaugeltki neile nõudeile, mida korraldustes püstitati. Eriti aga koolmeistrite ja köstrite majanduslik olukord nõudis parandamist, ja see „palgavõitlus“ ilmestab, mäherdustes raskustes viidi meie hariduselu edasi.

Oma publikaadis 27. aprillist 1689 „wegen der Gottes-Häuser im Lande“ määrab Hastfehr mõisaomanikele ja -rentnikele tähtajaks 1689./90. a. talve, mil igaüks oma kontingendi materjale koolimaja ehitamiseks peab kohale vedama paika, kuhu hoone pidi ehitatama ⁶⁾). Nii eelmised korraldused kui seegi käsk avaldasid oma mõju sedavõrt, et Liivimaa õpetajate sinod Tartus 1690. a. võib rõõmuga konstateerida koolikorralduste häid tagajärgi ⁷⁾). Need tagajärjed olid head küll võrreldes olundiga, mis valitses sel alal Liivimaal enne Forseliuse teotsemise algust, kuid tegemata oli veel suurem osa kavatsetud tööst.

Järgnevad uued korraldused. 1690. a. Liivimaa maapäeval teeb Hastfehr esitise, et parandataks kooliolusid aadli- ja kroonumõisades, ja 1692. a. korratakse valitsuse poolt seda uuesti maapäevale. 1693 saab Liivimaa erilise koolikorralduse, kus kõnelatakse laste ja õpetajate vahelistest suhetest nii gümnaasiumides kui elementaarkoolides; see korraldus oli mõeldud peamiselt linnakoolidele. Samal aastal kuulutatakse kuninga korraldusega kõik kirikud ja pastoraadid Liivimaal regaalideks, ja kui 1694. a. kaotati Liivimaa „Landesstaat“, saavad majandusasehaldurid kiriku-elu korraldamise alal endile ülemkirikueestseisja õigused. See

⁶⁾ Liefländische Landes-Ordnungen, Riias 1707, lk. 531—533.

⁷⁾ Pöld, m. t., lk. 41—42.

tähendas paremusi ka järelevalvele koolide olukorra asjus, kuigi juba 1691. a. kuninga poolt antud asehaldurite-instruktsiooni p. 3 ja 5 järgi olid peale kirikuvõimu esindajate ka majandusasehaldurid sunnitud lähemalt hoolt kandma võrsuva Eesti rahvakooli eest. Kui siin neil aga suuremaid majanduslikke võimalusi käepärast oleks olnud! Kahjuks puudus see kõige olulisem. Et aga asehaldureil tahtmine ei puudunud juba varemalt valitsuse korralduste alusel rahvakoolile hõlpsamaid tingimusi soetada ja et siin nagu võistlus on käimas Fischer'i ja vähemalt Eesti ala asehalduri Gustav Adolf Strömfeldt'i vahel, seda tõendab viimase kiri Hastfehrile Fischeri kaebuse suhtes tema ja Läti ala asehalduri Michael von Strokirch'i peale kiriku olukorra unustussejätmise pärast. Strömfeldt seletab kindralkubernerile, mis on lühikese ajaga kirikute ja koolide heaks tehtud, ja peab seda enamaks, kui Fischer on suutnud teha oma pika ametiaja kestusel⁸⁾. Strömfeldtil on teataval määral õigus seda öelda, kui arvestada valitsuse poolt antud korraldusi ja nende täitmist asehaldurite poolt, mille tulemuseks oli, et koolid olid kas hästi või halvasti, kuid siiski enamikus kihelkondades rajatud juba 1692. a. lõpuks.

1693. a. juulis Tartus peetud sinodi järel esitati sinodi otsused koos seletuskirjaga Liivimaa kiriku- ja kooliolude kohta kindralsuperintendendi, praostite ning õpetajate poolt kindralkubernerile⁹⁾. Seletuskirjast nähtub, et Liivimaa eesti osas umbes kümnes kihelkonnas koolid veel puuduvad. Viiel või kuuel kihelkonnal puudub koolimaja; kõlbmata või vähese maa üle kurdetakse mitmes kihelkonnas.

Sel sinodil otsustatakse ka, et nõrga koolihariduse meeldetuletamiseks tuleb nädalakatehhiseerimistel pidada ka lugemisoskuse katseid ja kordamisi nende õpilastega, kes kooli juba olid lõpetanud. On selge, et laps, kes väljaspool kooli raamatuga pea sugugi kokku ei puutunud, hakkas lugemist unustama¹⁰⁾. Kindralkubeneri tähelepanu juhitakse asjaolule, et õpetaja ei suuda mõjustada vanemaid, et need oma lapsi kooli tooksid, ja selleks palutakse mõisaomanikkude ja -rentnikkude kaasabi¹¹⁾. See soov leiab teostamist osaliselt Liivimaa kuberner Erik Soop'i publikaadis 15. veebruarist 1694; koolisunduse küsimus, esmakordselt meie maa suhtes määrukses konkreetsemalt väljendatud, leiab aga lahenduse kuningas Karl XI resolutsioonis Fischeri memoriaalile 30.

⁸⁾ Rootsi Kammerarhiiv, eesti ökonomia-asehalduri registratuur 1687—1702, lk. 219b—223b: Strömfeldt Hastfehrile 1. septembril 1694.

⁹⁾ Avaldatud prof. O. Silla poolt, Liivimaa kiriku sinod Tartus a. 1693, Usuteadusline Ajakiri IV (1929), lk. 1—12.

¹⁰⁾ Eesti Riigi Keskarhiiv (= ERKA), Pärnu-Jaani koguduse kiriku-raamat 1692—1749, lk. 157—158.

¹¹⁾ Sild, m. t., lk. 3.

septembrist 1694, p. V, 2-s. Seda kohustust korratakse hiljemini ka 1696. a. tulundusreglemendis¹²⁾).

Kuninga resolutsioon 30. septembrist 1694 on erilise tähtsusega ka ses mõttes, et määrab veel kord selgelt vastse rahvakooli kandja koolmeistri või köstri ülalpidamise peamise allika, andes neile veerand-adramaa suuruse maatüki ja pannes selle korralduse täitmise kindralkuberneri peale. Fischer oli teinud veel radikaalsema esitise, nimelt soovides õigusi kooli asukohaks määratud paigale lähima talupoja omast talust välja tõstmiseks ja mujale asundamiseks, et asetada tema talu maale koolmeister või köster. Nii kaugele ei soovinud aga kuningas minna. Tegelikult oli juba mitmes kihelkonnas kooli tarbeks ammu enne seda, 1686. a. korralduse alusel, eraldatud $\frac{1}{4}$ adramaad; nüüd aga said sellest korraldusest kõige enam kasu köstrid, kuna kihelkondades, kus köstrite kõrval ka koolmeistrid olid, viimaste eksistents jäi edaspidigi äärmiselt viletsaks.

Kui 1693. a. sinodil konstateeritakse, et ainult kümmeonnas kihelkonnas puuduvad koolimajad, siis annab see asjaolu kahelda, kui tutvuda kihelkondades olusid valgustava materjaliga. Neid kahtlusi kinnitavad veel enam 1696. a. septembri alul Tartus peetud sinodil vastuvõetud ostused, mis näivad tehtud olevat juba ikaldusaegse maa raskete olusuhete osalisel mõjustusel¹³⁾.

Seal kirjeldatakse p. XIV-s koolmeistrite „die jämmerliche subsistence“, koolimajade puudumist, viletsaid koolimaid. Igale õpetajale tehakse ülesandeks veel enne mihkklipäeva esitada aruanne nimetatud oludest koha peal, et samme saaks astuda paranduse suunas. Näljaeg muutis need sammud juba algusest peale eesmärke saavutamatuiks; kooliolud jäid muude päeva-ülesannete ees kõrvale ja koolide kui seesuguste olemasolu maal on tol ajal problemaatiline, sest osa koolmeistrid-talupoegi lahku kohalt, üksikuid sureb nälga, ja talupojad ei suuda leiva puudusel oma lapsi kooli saata, nagu sellest kõneldakse 1698. a. peetud sinodil¹⁴⁾.

Fischer püüab siiski teha, mis võimalik. 27. veebruaril 1697 on tal kindralkuberneri nõupidamine kirikute ja koolide olundi üle Liivimaal. Sealjuures otsustati koostada nimestik nende maa-

¹²⁾ „Wegen Corroboration der Catechisation“, G. J. v. Buddenbrock, Sammlung der Gesetze, II, 1, Riias 1821, lk. 1301—1303; Karl XI resolutsioon 30. sept. 1694, seals. lk. 1316—1317. Vrd. ka H. Sep p, Talupoegade kaitse Rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal, Ajalooline Ajakiri VIII (1929), lk. 49—50.

¹³⁾ Puncta et Decreta Synodalia, Tartus 1., 2., 3. ja 4. sept. 1696, ERKA, Pärnu-Jaani kirikur. 1692—1749, lk. 159—163. Ebatäielikult avaldatud ka L. S l o k a poolt, Vidzemes draudžu kronikas. Treša daļa. Valts Archiva Raksti V, Riias 1927, lk. 107—110.

¹⁴⁾ Rootsi Riigiarhiiv (= RRA), Livlands Överkonsistoriets Arkiv (=LÖvKA), p. nr. 9.

koolmeistrite kohta, kes elavad erilises puuduses¹⁵). Oma kirjalikus memoriaalis kindralkuberner Dahlberg'ile nõuab Fischer, et maakoolidele antaks lõpuks kätte veerand-adramaa maad ja et koolimajade ehitamist jätkataks. Sellega on kindralkuberner nõus ja lubab asja üle kirjutada asehaldur Strömfeldtile¹⁶). See kiri 30. märtsist 1697 tunnistab, et Dahlberg peab sinnamaalseid saavutisi rahvakooli alal võrdlemisi nõrkadeks. Ta ütleb, et pea kõikidel kohtadel olevat koolmeistreile antud kas liiga väikesed või kõlbmatud (liivased, soised, äratarvitatud) maatükid, nii et koolmeister peab koha, kui ta seal on aasta või paar viibinud, maha jätma; paljudes kohtades ei ole üldse algust tehtud koolimaade eraldamisega ja koolimajade ehitamisega. Nõuab seletust asehaldureilt¹⁷). Dahlberg püüab Liivimaa rahvakooli olusid oma parema äratundmise järgi valgustada ka noorele kuningale Karl XII-le. 30. mail 1697 saadetud kirjas annab ta kuningale üldise ülevaate Liivimaa oludest, kirjeldades muuseas kiriku- ja kooli-olusid õige tumedates värvides ja süüdistades asjade korraldamatuses tüli, mis valitses teatavasti kindralsuperintendent Fischeri ja Tartu ülemkonsistoriumi liikmete vahel¹⁸). 6. oktoobril s. a. kirjutab Dahlberg uuesti kuningale üksikasjalikumalt Liivimaa kirikuoludest ja palub lubada kiriku- ning kooliteenijate palkamiseks kammerhärri Paul. v. Strokirchi arvestuse alusel aasta-eelarvesse võtta 2000 riigitaalrit Liivimaa kroonumõisade sissetulekust, juhtides tähelepanu, et nii vaimulikud kui ka koolmeistrid praeguses olukorras peavad pea-tähelepanu pöörama põllutööle, et hankida sellega eluütlalpidamist, kusjuures nende õige tegevusala oluliselt kannatab¹⁹).

Seejuures esineb veel nähtus, et mõisaomanikud ja -rentnikud juba Forseliuse tegevusajast peale meelsasti ei näinud, et nendele kuuluvad päristalupojad või rendiloleva mõisa alla kuuluvad kroonutalupojad tegemist teevad muuga kui põllutööga. Vaevalt küll ühegi mõisa majandus on kannatanud selle all, et mõni üksik talupoegadest teotes kõstrina või koolmeistrina. Kuid näiteks Laiuse rentnik leitnant N. v. Vettern püüdis oma seesuguseid talupoegi tagasi nõuda ja koormata mõisateoga, mistõttu tekkis koha peal takistusi kooli pidamisel. Seesuguste väärnähtuste kaotamiseks kirjutab Dahlberg 13. juunil 1699 Strömfeldtile²⁰).

¹⁵) ERKA, Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner arhiiv (=LRKkA), I, 22, lk. 80a—83a.

¹⁶) Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde raamatukogu Riias (=GGA), LRKkA. Registratuur 1697, lk. 193a—199b.

¹⁷) GGA, LRKkA, Reg. 1697, lk. 192a—193a.

¹⁸) ERKA, LRKkA, III, 9, lk. 422—445.

¹⁹) GGA, LRKkA, Reg. 1697, II, lk. 355—360.

²⁰) ERKA, LRKkA, IV, 37a.

Nagu igal teiselgi alal, mõjusid koolidegi alal eeskätt just viletsad majanduslikud olud kaasa, et rahvakooli loomine ja õppe-tegevus selles üldiselt kannatas, kohati aga koguni teostamata jäi. Vähene arusaamine ettevõtete õilsast eesmärgist on siin väiksemaks põhjuseks kui majandusliku abi vähesus. Ainult Fischeri energia, mis 17. sajandi viimastel aastatel juba tunduvalt nõrkes, ja rootsi kohapealsete ametnikkude vali järelevalve ning takkakihtumine suutsid neis oludes sedagi korda saata, mida teostati. Tulemus polnud väike.

Fischeril oli veel teine eesmärk, asutada linnadesse ja maale igasse praostkonda „ladina kool“ saksa noorsoo jaoks, kuid küllap selle teostamisel oleks kasutamise vili langenud ka eestlastele, kes omasid linnades juba koole ja kes ei moodustanud mitte just väikest protsenti õpilastest ka ladina koolides, olgugi „Halb-deutsche'le“ kohaselt saksa nime ja laadi all. Neid „poolsakslasi“, oma aja alateadvuslikke kadakaid, edasipüüdlevaid ja edasijõudvaidki, oli nähtavasti suur hulk eriti linnades. — Ladina koolide vähesust võrreldakse 1693. a. sinodil kalakorvidega meres, ja selle tõttu tahab Fischer 1697. a. alul asutada neid maale 6²¹⁾.

Eestimaal rahvakoolile kindla aluse loomine on uurijate poolt põhjendatult arvestatud 1690. aastast peale²²⁾, vaatamata sellele, et siin mõnes kihelkonnas juba ammu enne seda leidis üksikuid koole. Juba 1655. a. provintsiaalsinod otsustab igasse kihelkonda koolmeistri ametisse võtta. N. n. õpetajateprivileegis a. 1675 ettenähtud koolimajade ehitamine ja koolmeistrite ametissevõtmine, samuti Liivimaa eeskujul Eestimaa vaimulikkude palve piiskopp Gerth'i kaudu 16. detsembril 1686 kuningale koolide asutamiseks ei kandnud varemalt tagajärgi, kui Karl XI poolt 1689. a. asehaldur Tungel'i läbi Eestimaa rüütelkonnale avaldatud soov sundis viimast 1690. a. maapäeval tegema umbes samalaadse otsuse koolide avamiseks kui Liivimaa rüütelkond 1687. a. Mõisnikkude ja rentnikkude poolt kirikute juurde ehitatavad koolid pidid armulikult isegi akendega varustatud olema, ja jällegi oli kõster siin see, kes, kui teda küllalt tubliks arvati, esijoones õpetust pidi jagama. Kuid kindlaksmääratud suuruses maatüki andmist koolmeistritele ei teostatud Eestimaal, mispärast nende ülalpidamise küsimus siin on raskem.

Eestimaal veel rohkem kui Liivimaal jäi rahvakooli loomine sõltuvaks sellest, kuivõrt rüütelkond seda algatust majanduslikult toetas. Et see üldiselt õige tagasihoidlikult sündis, tunnistab meile koolide olukord kihelkondades. Kuid selle otsuse najal rakendus Eestimaalgi tööle tagantõukajaks kohapealne administratsioon, ja järgneb määrusi, milles nõutakse asja agaramat edendamist peale

²¹⁾ ERKA, LRKkA, X, 1; seals., I, 22, lk. 80a—83a. — O. Sild, lk. 2.

²²⁾ A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts, Tallinnas 1901, lk. 57. Vrd. F. Westling, Mittheilungen, lk. 243.

rüütelkonna ja kirikueestseisjate ka õpetajate poolt²³). Rüütelkond lisab, õieti küll Eestimaal konsistoriumi kaebusel, oma eelmise aasta otsusele 1691. a. maapäeva lõpul, et iga mõisaomanik ilma õpetaja meeldetuletusega aidaku asjale kaasa, määrates järelevalvajateks kirikueestseisjaid²⁴).

Koolide asutamisele ja түsedamate kõstrite või koolmeistrite palkamisele pidi hoogustavalt kaasa aitama 1692. a. Eestimaal maksma pandud Rootsi kirikuseadus. Et see seadus ka kooliküsimuse suhtes liikuma pani nii rüütelkonda kui vaimulikke, seda tunnistab Karl XI resolutsioon 30. novembrist 1693 nende mõlemate seisuste poolt esitatud memoriaalidele uue kirikuseaduse täiendamiseks. Aadlikel ja õpetajail oli omavahelise kokkuleppe alusel õigus lähemalt määrata ametmeeste nagu „kirkomes, kõster“ ja teiste üksikasjalikumate tegevust ning tasu. Koolide ehitamisel pidi teostatama rüütelkonna poolt antud lubadusi sel alal. Kõstriks tuli valida isik, kes suutis ka koolmeistriametit täita²⁵).

Konsistorium ja vaimulikkond Eestimaal püüavad täie tõsidusega üldise rahvakooli ja koolisunduse poole. Sinodil Tallinnas 7. veebruaril 1695. a. otsustatakse uuesti, et tuleb ses suhtes kõikumatumult teotseda ja kõstrite kõrval ka koolmeistrid ametisse võtta. Koolide küsimust puudutas piiskopp Joachim Salemann oma märgukirjas kindralkubernerile mai lõpul 1695, kui ta, kavatsedes sõita Stokholmi ja esitada kuningale rohkeid ettepanekuid Eestimaa usu- ja hariduselu korraldamiseks, tahtis enne seda end varustada kindralkubeneri arvamusega nende küsimuste üle²⁶). Seal ta rõhutab p. 9-s ja 10-s seisakut koolide asutamisel, mis on tingitud vastava krundi ja materjali puudumisest, koolmeistrite palga mittaasaamisest jm., süüdistades osalt kirikueestseisjaid vajaliku agaruse puudumises.

Selgesti ilmnevad selles märgukirjas tugevad vastuolud, mis valitsesid Eestimaal (samuti Liivimaal) aadlikkude ja vaimulikkude vahel ja mis järjest ägedamaks muutusid reduktsiooni teostamisega. Üheks peamiseks kaebuseks vaimulikkude poolt aadlikkude vastu, kellel oma vahekorda õpetajatega maal 1690. aastate maapäevadel korduvalt tuli arutada ja kindralkubernerile selgitada, oli asjaolu, et aadlikud ei aita kaasa, et õpetajad talupoegadelt oma maksud kätte saaksid, sagedasti seda koguni näi-

²³) Kindralkuberner Axel Julius de la Gardie publikaat 12. oktoobrist 1690, p. 2, ERKA, Eestimaa rootsiaegne kindralkubeneri arhiiv (= ERKkA), Placata 1690—1699, nr. 10.

²⁴) ERKA, Eestimaa rüütelkonna arhiiv (= ERüA), A I 8, Protokollid 1691—1699, lk. 6—7, 10.

²⁵) ERKA, Vormsi kirikuraamat I, lk. 41—54.

²⁶) ERKA, Eestimaa konsistoriumi arhiiv (= EKA), Acta de Anno 1695, lk. 37a—b. — Piiskopi esitis kindralkub-*le*, prod. 28. maist 1695, ERKA, ERKkA, end. nr. B—167a.

vat takistavat korraldustega, mida nad talupoegadele annavad, et mõisad üldse vähe kiriku heaks makse õiendavad, ja et talumaade mõisastamise tagajärjel, milline protsess 17. sajandi lõpul elavalt toimus, jääb õpetajate ja teiste kiriku- ning kooliteenijate tasu järjekindlalt väiksemaks. See kaebus oli küllaldaselt põhjendatud, nagu seda tõendab tegelik olukord maal. Üheks nende aadlike ja vaimulikkude tülide tagajärjeks oli mitte harva olukord, et kihelkondades ei suudetud kokku leppida koolide asukoha suhtes, mis mitmel pool takistas nende asutamist. Konsistoorium arvab, et neil juhtudel võiks asukoha määrajaks olla asehaldur²⁷⁾. 1695. a. lõpul teeb ka asehaldur M. v. Porten aadlikele etteheiteid, et ei ole küllalt hoolitsetud koolide asutamise eest²⁸⁾.

Saaremaal on kooliküsimuse lahendamine hiljemalt kui Liivija Eestimaa alguse saanud. Majandusliku põhja koolide asutamisele ja koolmeistrite palkamisele paneb siin kuninga korraldus 1695. a., milles igale Saaremaa koolmeistrile nõutakse 1/2 adrama suuruse maatüki andmist. Niipalju kui puudulikud andmed seda selgitavad, näib, et Saaremaa kihelkondades ainult mõni üksik omas enne Põhjasõda kooli. Ses mõttes olid Liivimaa, kus kooli alal Rootsi ajastul kõige rohkem ära tehti, ja Eestimaa Saaremaast ees. Ka siin näivad koolide asutamist takistavat samad majanduslikud olusuhed nagu mandril²⁹⁾.

Kuid koolide asutamisega ja koolmeistrite palkamisega maale kihelkondadesse ja üksikuile mõisa-aladele ei piirdu Eesti hariduselu tol ajal. Teame, et neiski kihelkondades, kuhu kooli ei olnud veel rajatud, valitses rahva seas sagedasti õige tihe lugemisoskus. Ilma koolideta ja koolmeistrite abita olid kirikuõpetajad juba pikemat aega püüdnud oma koguduseliikmeid, eriti noori, tutvustada aabitsatarkusega. Õpilaste arv kasvas tugevasti 17. sajandi teisel poolel. Neist õpilastest valisid õpetajad

²⁷⁾ ERKA, EKA, Acta de Anno 1695, lk. 66a, konsistooriumi kirja kontsepi kindralkub-le (daatumita, 1695. a. I poolelt).

²⁸⁾ ERKA, ERKka, end. nr. B-116, asehalduri memoriaal kindralkub-le küsimuste üle, mida tuleb esitada eelolevale maapäevale, prod. 28. detsembrist 1695, p. 1. — Kaebused samas asjas jätkuvad ka järgmisel aastal ning hiljemini. ERKA, EKA, Acta de Anno 1696, lk. 111a—114b, Eesti maaõpetajate märgukiri konsistooriumile 1696. a. alul, ja sama arhiiv, Protocollum de Anno 1696, lk. 9a, sinodi otsus 15. jaanuarist 1696. — Õpetajate tasu küsimust ja nende vahekorda aitab selgitada: R. Winkler, Zur Geschichte der estländischen Lokalvisitationen, Mitteil. u. Nachr. f. d. evang. Kirche in Russland, 63. Bd., Theologisch-pastorales Beiheft, lk. 142.

²⁹⁾ Saaremaa haridusolude kohta Rootsi aja lõpul on kirjutanud A. Soom, Saaremaa haridusolud Põhjasõja ajal, Ajalooline Ajakiri VIII (1929), lk. 121—133, ja sama autor, Kultuurilised olud, koguteos „Saaremaa I“ (Eesti VI), Tartus 1933, lk. 206—221.

andekamaid mõnikord kõstriteks või tegid neile ülesandeks õpitud teadmisi omakord jagada teiste lastega. Õpetaja kõrval esinevad abilistena kõstrid. Kuna õpetajad seda tööd vabatahtlikult teevad, saavad kõstrid õpetamise eest enamasti teatavat ainelist tasu lastevanemalt.

Jõukamad talupojad eriti linnade ja linnakeste läheduses püüdsid oma lapsi juba tol ajal linnakoolidesse viia, ja peale linnade eesti elanikkonna on need koolid õige olulisteks teguriteks ka maarahva haridusliku tasapinna tõstmisel. Linnakoolide õpilasi paigutati sagedasti külakoolmeistriteks; väga sageli läksid linnakoolide kasvandikud maale talulaste õpetajateks, et sellega endile sissetulekuid muretseda. Esineb ka juhtumeid, kus mõisades aadilaste kodukooliõpetajad, nende seas rohkesti üliõpilasi, mõisniku vastutulelikkuse tõttu õpetasid ka talulapsi. Kõik see kokku moodustas võrdlemisi laia aparatuuri, mille harud ulatusid igasse kolkagi ja mis seisis rahvahariduse teenistuses. Õigusega märgib Fr. Puksov, et vaevalt valitses ka Rootsis ja Soomes Rootsi aja lõpul suurem lugemisoskus kui Eestis³⁰⁾. Seda suurt lugemisoskust tõendavad ka kaasaegsed eestikeelsed raamatud, mille levikut võiks kadestada nii mõnigi meie aja kirjanik. Ka mõni rootsi uurija tunnistab avameelselt, et Rootsis ei ole rahvakooli alal midagi sarnast vastukaaluks panna, kui oli Forseliuse kõstrite ja koolmeistrite seminar Liivimaal³¹⁾.

Lugemisoskus aitas väga suurel määral kaasa mitte üksi usu- lise tasapinna tõusule rahva seas, vaid ka rahva tõlgendamisele olukorra üle, milles ta viibis. Majanduslik võitlus mõisniku vastu, mis rahva seas tuge sai Karl XI agraarreformidest ning seadusandlusest talurahva õigusliku kaitse alal, pidi haridusliku tasapinna tõusuga muutuma üha teadlikumaks ja sihikindlamaks. Rootsi rahuaja edasikestmisel oleks kahtlemata järgnenud suuremaid muudatusi rahva õiguslikus olukorras paremusele; see asjaolu paistab meile eriti reljeefselt, kui võrrelda rahvakooli olukorda Vene aja olukorraga 18. sajandi esimesel poolel Eestis.

Eesti rahvakool 17. sajandi lõpul peegeldub oma majanduslikkudes raskustes ning saavutistes meile kõige otsejoonelisemalt kirjeldistes kohtadelt, mistõttu olgu esitatud siin mõningad sellekohased materjalid. Kui me kõigepealt linnakoole vaatleme, siis tuleb siin rõhutada esijoones Tallinna ja Tartu tähtsust, kus on õppinud väga palju eestlasi. Tallinnas oli mitu eesti kooli;

³⁰⁾ Fr. Puksov, m. t. Suurt lugemisoskust rahva seas tol ajal rõhutab ka A. v. Gernet, lk. 57 ja 60.

³¹⁾ Fr. Westling, Beiträge zur Kirchengeschichte Livlands von 1656—1710, Verhandl. d. G. E. G. XXI, lk. 37.

³²⁾ Kahjuks on andmed nende koolide kohta 17. s. lõpul Tallinna Linnarhiivis õige puudulikud.

Toompeal õppis eestlasi ja Tallinnas oli neil kool Pühavaimu koguduse juures. Aga ka mitmed nurgakoolid on siin hariduse levitajaiks eestluse seas ³²). Tallinnasse koondus rohkesti eesti noorsugu, kes siin peale kooliskäimist pandi vanemate poolt käsitöölise juurde ametit õppima. Samane lugu oli Tartus, kus eestluse protsent Rootsi aja lõpul oli eriti kõrge ³³); koolihoonete suhtes oli olukord aga Tallinna omast märksa halvem. Ühendatud rootsi-saksa kooli hoone oli täiesti lagunenud ja Dahlberg otsib süüdlast, kes ei hoolitsenud kooli eest ³⁴). 1698. a. konstateeritakse, et Jaani kiriku koolimajal on tagumine kamber koos katusega täiesti pehastunud, kelder kõlbmatu ning hoone nõuab üldse mitmesugust parandust ³⁵). Umbes samal ajal on näljaaja tagajärjel eesti kooliolud laostumas ka Tartu eeslinnades, ja Tartu-Jaani eesti koguduse õpetaja Marcus Schütz kirjutab Liivimaa ülemkonsistoriumile 6. oktoobril 1697, et ka linna ümbruses on koolide olukord väga halvenenud. Vanemad ei saatnud nälja-ajal lapsi linna kooli, ja üksikud, kes seda tegid, ei maksnud midagi, nii et köster ei saanud neidki õpetada. Koolmeistrel külades ei olnud, millest elada ³⁶).

Sugemed Pärnu koolide kohta ulatuvad tagasi küll juba 13. sajandisse, kuid kindlamini jälgitavad on need alles peale reformatsiooni võitu. Pärnu saksa kool on 17. sajandi lõpul juba välja kujunenud korraliku programmiga ladina kooliks, mille kohta leidub mitmesuguseid andmeid ³⁷). Eesti kooli tegevuse algusena mainib kirjandus 1669. aastat, mil Pärnu rae poolt kutsutakse Helsingist eesti koguduse köstriks ja eeslauljaks Christian Kusmann, kellele eriliseks kohustuseks tehakse eesti noorsoo õpetamise eest hoolitseda ³⁸). Õpetus seisis usumõistete tutvustamises, lugemises, kirjutamises, väheses arvutamises ja laulmises, mida tuleb selle aja köstrikooli kohta küllalt laialdaseks kavaks pidada. Selle köstrikooli järelevalve eest hoolitses eesti koguduse õpetaja ning kool ise ulatus sügavale 19. sajandisse. Tegelikult on aga eesti kool vanem, arvestamata siin õpetaja ja saksa kooli veel aegsamat viljastavat tegevust eesti noorsoo keskel. 1692. a. Pärnu-Jaani (eesti) koguduse õpetajaks saanud Salomo Heinrich Vestring kirjutab oma isa Johannes Vestringi suhtes, kes oli ta

³³) Tartu koolide kohta 17. s. lõpul on ilmumas üksikasjalikum uuring Fr. P u k s o v'ilt Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatus I.

³⁴) GGA, LRKkA, Reg. 1697, lk. 109a—109b, Dahlberg Tartu komandandile Tiesenhausen'ile ja asehaldur Strömfeldt'ile 27. veebruarist 1697.

³⁵) Tartu Linnaarhiiv, C. b. 11, nr. 50.

³⁶) RRA, LÖvKA, p. nr. 35.

³⁷) G. K o c h, Die Schulverhältnisse Pernaus seit der Reformation, Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. 7. Bd., Pärnu 1914, lk. 138—142.

³⁸) G. K o c h, m. t., lk. 151.

eelkäijaks samal kohal, et kui see 1661. a. oma kohale asunud, ta elavalt koguduse elu reformeerima hakanud. Joh. Vestring esitas Pärnu raele ettepaneku eesti kooli asutamiseks, mis rae poolt 26. septembril 1666. a. kinnitati ja mis kohustas „Eine Schule für unteutsche Kinder im Armhause auffzurichten“. Et aga selle laguneva hoone seisukord kartust äratas, otsustati vajalik remont ette võtta ja kooli senikaua köstri-eeslaulja juures pidada. Salomo Heinrich Vestring nimetab, et see ta isa poolt asutatud Pärnu eesti kool olnud esimene kogu maal („die hiesige Ehstnische Schule, welche damahl die allererste im gantzen Lande gewesen“) — nähtavasti mõeldakse siin Pärnu kreisi —, ja selle ülesandeks jäi hoolitseda, et „die Baur-Knaben im Lesen, Beten und singen unterwiesen würden, die hernacher in die Dörffer vertheilt worden, dass sie die Leute unterweisen auch mit denen Communicanten wöchentliche Bettstunden abents und morgens halten müssen“³⁹⁾.

Ka poeg jätkab edukalt isa tegevust, ja veel näljaajal kuuleme ta kirjast Liivimaa konsistooriumile, et mitmed linna koolipoisid maal noorsugu lugemises ja katekismuses õpetavad, saades selle eest talupoegadelt ülalpidamise⁴⁰⁾. Kerge ei võinud see tegevus Vestringil olla, sest teame neid konflikte, mis tal tekkisid Pärnu raega ja eriti bürgermeister Petersen'iga peale uue, kuid valitsuse poolt kasutamiseks keelatud lauluraamatu tarvitusevõttu oma koguduses. Vestring vahetas vanad lauluraamatud uute vastu — ja varsti laulsid lugeda oskavad poisid kirikus uusi laule, kuna vanemad esialgu vaikselt pealt kuulasid. Õpetaja Vestringi vastu näib nende konfliktide ahelas, mis alguse said vähemalt juba 1695. a., intrigeerivalt kaasa löövet ka ta abiline kirikuasjades, eesti jõster Johann Sutt, kes on nagu rae usaldusmeheks koguduse juures⁴¹⁾.

Väiksemates linnades on koolid, ja mõned koguni edukalt teotsevad, kuid siin sammub võitlus esihoones jälle suurte majanduslikkude raskustega kooli ülalpidamiseks. Kui juba Tallinna kirikuõpetajad, gümnaasiumi professorid ja alamate koolide õpetajad peavad sageli pikemat aega ootama, enne kui määratud palga kätte saavad, siis ei imesta meid sugugi Haapsalu kooli lugu. Haapsalu suhtes leidub andmeid küll ainult saksa kooli kohta, kuid linnas said haridust ka rootslased ja eestlased. Kool näib siin esialgu elujõuline olevat: 26. septembril 1687 õppis sel-

³⁹⁾ ERKA, Pärnu-Jaani koguduse kirikuraamat 1692—1749, lk. 9 ja 55.

⁴⁰⁾ RRA, LÖvKA, p. nr. 67, Vestring konsistooriumile 29. oktoobril 1696.

⁴¹⁾ Pärnu Linnaarhiiv, nr. 15, Protocolla ab A° 1690 ad A° 1699, rae koosolek 6. oktoobril 1695 jt. Vt. ka ERKA, LRKKA, kindralkubermanguvalitsuse protokollid ja saadetud kirjade kontseptid 1695. ja 1696. a.

les 16 latinisti, 22 saksa poissi ja 8 tütarlast, kokku 46 õpilast; 1688. a. on õpilasi umbes 40⁴²⁾). Hiljemini langeb see arv tugevasti.

Halvem lugu on aga kooli rektori Joh. Carnal'i palgaga, kes, nagu ka Haapsalu lossikiriku köster Lüdert Marthensohn, suures puuduses pidi elama. Korduvalt kaebab Haapsalu raad Eestimaa konsistooriumile koolmeistri viletsa tasunatukese üle, mis valitsuse poolt määratud kujul juba 1686. a. peale saamata oli. Ühes seesuguses kirjas 1. novembrist 1695 teatab raad, et koolis olevat praegu ainult 7—8 poissi, aga mitte ühtegi tüdrukut, kuigi need võisid nimetatud koolis käia. Rektori näljapalga juures, mis ta koolitamise eest saab, olevat aga täiesti lubamata kodanik Jurgen Lupian'i poolt avatud nurgakooli sallimine, mida palutakse kui linnakooli kahjustavat keelata⁴³⁾). Näljaaja raskuste haripunktil, 16. veebruaril 1697 kirjutab rektor ise konsistooriumile, paludes, et ta viletsat tasu, aastas 20 riigitaalrit, kõrgendataks ja see tasu, mis mitme aasta eest saamata, talle ära makstaks. Ta seletab, et elukalliduse tõusuga olevat tal väga raske end koos perekonnaga elatada; peamiselt elavat ta võlgadest ja sellest vähesest toetusest, mida pastor Sperbach talle heatahtlikkusest kiriku kassast andvat. Õpilasi on see aeg koolis samuti umbes 7—8, kuna vanemad vaesuse tõttu ei suuda lapsi kooli saata⁴⁴⁾).

Vaatamata pastor Caspar Heinrich Sperbachi kirjadele, mis toetasid Carnali ladina ja kreeka autori tsitaatidega ilustatud palveid, ei järgne vastust nii pea. Alles 13. septembril 1699 määrab Axel Julius de la Gardie, et Haapsalu kooli rektorile ja lossikiriku köstrile antaks neile võlguolev tasu. Seni aga, kui palgakõrgenduse suhtes otsus kuningalt pidi saabuma, said nad poole aastapalga ulatuses toetust Uuemõisa rentnikult, maanõunik Reinhold von Ungern-Sternberg'ilt. Kuid 13. novembril 1700 polnud seda vastust kuningalt veel saanud⁴⁵⁾, ja võib arvata, et lahtipuhkenud Põhjasõja mõllus jäid Haapsalu rektori ja köstri kaebed hüüdjaks hääleks kõrves.

Eestlaste koolidele paremaks asukohaks, kui need maal olid, tuleb pidada ka Rakveret. 17. sajandi lõpul pidas Rakveres amet-

⁴²⁾ ERKA, EKA, Haapsalu koguduse arhiiv, „Kirchenbuch, wornach sich die Provisores und Kirch-Väter, oder Vormünder jederzeit zu richten haben...“

⁴³⁾ ERKA, EKA, Acta de Anno 1695, lk. 358 a—b, vt. ka lk. 384 a—385 a.

⁴⁴⁾ ERKA, EKA, Acta de Anno 1697, lk. 70 a—b. 3. juulil ja 31. juulil samal aastal on Carnal uuesti pöördunud konsistooriumi ja piiskopi poole, kurtes oma olukorda ja öeldes, et ta oma vaesuse tõttu peab koos perekonnaga toituma palja vee ja tükikese aganaleivaga, sest tal ei olevat enam vilja varuks.

⁴⁵⁾ ERKA, ERKka, 1699. a. kontseptid (nr. 130), lk. 253 a ja seals. 1700. a. kontseptid, lk. 563.

likult kinnitatud ja vannutatud koolmeistrina kooli Johannes Justinus Heïnoldi. Ta oli Rakverre asunud 1680. a. paiku (võimalik, et ka 1682. a.) ja ehitanud sinna omal kulul Rakvere mõisahärra, landshöfding Hans Heinrich v. Tiesenhausen'i loal erilise koolihoone, kus ta vähese tasu eest õpetas linnakodanikkude, maalt ümbruskonna valitsejate ja talupoegade lapsi. Lisateenistusena pidas ta Rakvere kirikus eeslaulja (kantori) ametit, saades selle eest aastas viis riigitaalrit. Rakvere kohtufoogti Frantz Hinrich Sendenhorst'i teatel olnud „Schul Informator“ Heïnold (Heïnoldi) haritud mees, väga korraliku eluviisiga ja temaga olnud kodanikud täiesti rahul. Heïnold ise aga leiab oma kirjas piiskopile 25. aprillist 1696, et tema majanduslik seisukord olevat palju halvemaks muutunud, ja palub kantoriga kõrgendamist ⁴⁶).

Aga peagi muutub kuuekümnepäevase Heïnoldi seisukord tõepoolest märksa raskemaks, sest temalegi ilmub Rakveresse võistleja endise mõisavalitseja Samuel Rosciuse näol, kelle tervis ei lubanud enam põllutööga tegelda. Ta oli kirikuõpetaja Rosciuse poeg. Tema õpilaste hulka kuulusid ainult mõningate kodanikkude lapsed, kuna suurem enamik teisi linnakodanikke suhtus temasse õige vaenlikult. Teise, suurema osa ta kooli kasvanudikest moodustasid mitmesuguste ametmeeste ja talupoegade lapsed. Roscius on veendunud, et tema tegevus ei või Heïnoldi tegevust kahjustada, sest selle koolitamisviisiga ei olevat lastevanemad niikuinii rahul. Kohtufoogt, kes on Heïnoldi kaitsjaks, tunnistab, et Roscius, kes õpetab kodanik Schubuth'i majas, suutvat õpetada lapsi küll vähe lugema ja kirjutama, kuid tema usuõpetus ei olevat usaldatav. Igatahes oli Rakvere foogtikohus juba 3. augustil 1697 keelanud Rosciusel õppetegevuse, kuid viimase palvel pikendanud õpetamisluba kuni 1698. a. lihavõteni ⁴⁷).

Koolitüli on keerutanud pisilinnas nähtavasti palju tolmu; see kajastub ka Rakvere kiriku visiteerimisel 3. juulil 1698 piiskopp J. Salemanni poolt. Piiskopile esitatud märgukirjas paluvad foogtikohus, kirikueestseisjad ja kodanikkond lahendada kooliküsimus, mis ägedalt päevakorraale tõusnud Rosciuse linnatulekuga ⁴⁸). Heïnoldi materiaalne olukord paraneb aga vähe ⁴⁹).

⁴⁶) ERKA, EKA, Acta de Anno 1696, lk. 179 b. — Sendenhorsti kiri piiskopile 30. maist 1698, ERKA, EKA, Acta de Anno 1698, lk. 107 a—b.

⁴⁷) ERKA, ERKA, Acta de Anno 1698, lk. 75 a—76 b, Roscius konsistoriumile 1698. a. esimesel poolel. — Seals., lk. 107 a-b, Sendenhorsti kiri piiskopile 30. maist 1698 (vastuseks viimase järelepärimisele, saad. 29. mail 1698).

⁴⁸) ERKA, EKA, Acta visitationis 1698 (Virumaa ja Järvamaa), lk. 45 a.

⁴⁹) ERKA, ERKA, 1698. a. kontseptid, lk. 261 a—262 a, kindralkub-i resolutsioon 9. septembrist 1698 Rakvere kiriku- ja kooliolude kohta p. 4, kus kantori tasu tõstetakse 16 hõbetaalrile aastas.

Eesti linnakoolidest on tuntud veel Kuresaare eesti kooli asutamise 1706. a., kuigi seal juba varemaltki köstri poolt õpetust jagati⁵⁰). Saksa koolil on Kuresaares pikem iga seljataga. Kuid sellegi kooli olukord, eriti hoone on 17. sajandi lõpul õige vilets, nagu selgub kooli rektori, mag. Georg Carponai kirjast Kuresaare raele 1693. a.⁵¹).

Viljandis ja Paides olid nähtavasti oma koolid, kus õpetust said ka eestlased. Valgas ei ole 1693. a. veel koolihoonet, kuigi palgid olid juba kohale veetud. Koolimaa on eraldatud, kuid seda tahetakse ära võtta ja uus maatükk asemele anda. Koolmeistri ametissevõtmise küsimuses tekkis tüli Valga õpetaja ja kohtufoogti vahel, sest viimane tahtis õpetajast mööda minnes koolmeistri ise ametisse määrata⁵²).

Maal leidsid rahvakooli olud Rootsi ajal Tartu kreisis suhteliselt kõige täielikuma väljakujundamise. Forseliuse seminar, mis asus Tartu külje all ja hiljemini eeslinnas, avaldas kõigepealt ja otsesemalt oma mõju Tartumaale ja siit levis ergutus ning õpilaskond Pärnu kreisi ja Eestimaale. Tartu kreisis koolide olukorra paremale järjele tõusmiseks mõjus tähtsal määral kaasa Laiuse õpetaja praost R. Broockmann'i ja Sangaste õpetaja praost Ch. Rauschert'i tegevus, ent teisedki õpetajad, nagu H. Böckelmann Põltsamaal ja A. Virginius Puhjas, aitasid seks energiliselt kaasa. Arvustikus, mida V. Reiman, kohati küll ekslikult, esitab 1688. a. kohta ja mis, kontrollitult algallikatega, võrdlusalusena ka alamaal on ette toodud, puudub põhja pool Emajõe olevas praostkonna osas kool ainult Kursis, lõuna pool Emajõe asetsevas Tartu kreisi osas olid ilma koolideta nähtavasti Rõuge, Räpina, Vastseliina, Võnnu, Kanepi ja Rannu, kokku siis 7 kihelkonda⁵³). See arv vähenes järgneval aastakümnel.

⁵⁰) Kuresaare eesti kooli õppekava, mis koostatud kooli asutamisel 22. oktoobril 1706. a. ja mis tõendab, et kohati ka linnades ei ole palju kaugemale jõutud katekismuse, palvete ja kirikulaulude tuupimisest, on avaldanud M. Lepik, Kuresaare eesti kooli õppekava 1706. a., Ajalooline Ajakiri VIII (1929), lk. 236—239.

⁵¹) ERKA, Saaremaa ülemkonsistoriumi arhiiv (= SaKA), nr. 73, Kuresaare kirikukonvendi toimikud, kiri prod. 23. augustist 1693.

⁵²) ERKA, LRKkA, X, 1, Liivimaa vaimulikkude memoriaal kindral-kubernerile, prod. 27. juulist 1693. Vt. ka O. Sild, lk. 4.

⁵³) V. Reiman, Bengt Gottfried Forselius, EÜS-i Album III, lk. 46—47. Tavaliselt ei märgi V. Reiman lähemalt kohta, kust ta esitatavad materjalid on võtnud, ja see võib küsimuse põhjalikuma uurimise soovil raskusi tekitada. V. Reimani poolt Forseliuse tegevuse kohta kooli alal avaldatud materjalid ja statistika on võetud ERKA-s, EKA-s, Acta de Anno 1688, lk. 330a—341a, Bengt Gottfried Forseliuse poolt arvatavasti augustis (V. Reimani arvates juulis) 1688 isiklikult kirjutatud aruandest Eestimaa piiskopile Joh. H. Gerth'ile; samuti leiduvad samas köites mõned kirjad Puhja õpetaja Adrian Virginiuselt Forseliusele Puhja koolide ja õpetamiseetodi kohta, Karl XI korraldus Forseliuse kavatsuste teostamiseks jmt. Kõigiti vääriks Forseliuse aruanne Gerthile

Aga nendeski kihelkondades, kus järjekindlam koolipidamine puudus, püüdsid kooli puudumist tasa teha kõstrid ja õpetajad laste juhuslikuma õpetamisega. Kõstrid jäid ka nendes kihelkondades, kus koolid olid asutatud ja koolmeistrid ametisse võetud, laste õpetamisel tooniandvaiks isikuiks, kui nad oma võimetelt sellele ülesandele vähegi vastasid. Et 17. sajandi lõpul pea kõikjal Eestis on ametis kõstrid, kelle võimete tublidus oli oluliselt kasvanud, võrreldes olukorraga 17. sajandi keskel, siis etendavad nad väga tähtsat osa koolihariduse levitamisel rahva seas. Nii tolleaegseist koolmeistreist kui kõstreist on valdav enamik eestlased, ja eestlaste endi peale langebki suurelt osalt tegelik ülesanne kooliõpetuse andmisel Rootsi ajal, kuna riiklik võim ja eriti vaimulikud seda tööd kõigiti soodustasid.

On nagu seaduseks, et ka Tartu kreisis, kõnelemata veel teistest maanurkadest, ei leidu üheski kihelkonnas täiesti rahuldavat olukorda koolide alal. Kord on koolimaa väike või puudub täiesti, koolimaja on aastate viisi ikka ehitamisel või ainult materjal ehituseks kokku veetud, kõster või koolmeister ebakohane, talurahvas hooletu laste koolisaatmisega või esineb muid põhjusi. Aga kõikide nende raskuste olemas olles on Forseliuse lootused täiesti kindlad ning tõeks osutunud, kui ta piiskopp Gerthile 1687. a. kirjutab, et kord ei leita siin maal ühtegi terve mõistusega inimest, kes ei oskaks lugeda, ja ta julgeb isegi ennustada, et koolide olukord siin paremaks muutub kui Rootsis ja Soomes, kus leidis suur hulk kirjaoskamatuid⁵⁴).

1688. a. paiku on Tartu kreisis, juurde arvatud veel Suure-Jaani ja Helme, 29 kooli, neist Tartumaa osas 16 umbes 450 õpilasega. Pea kõigis kihelkonnas on ametis kõstrid, kelle seisus juba 1650. aastast peale ikka arvukamaks muutus. 1683. a. puudub Tartumaal kõster ainult Rannus, kus talupojad selle üle kaebavad. Samal ajal on Tartu kreisis üldse 21 kõstrit, kellest 3 ei oska küll veel lugeda⁵⁵).

Edukalt arenevad kooliolud T a r t u - M a a r j a kihelkonnas. Peale linnakoolide oli siin 1688. a., mil Forseliuse seminar eeslinnas oma tegevuse lõpetas, 3 kooli ligi 40 õpilasega, mis aga täpne arv ei tarvitse olla. Üks koolidest asus Tähtveres, teine Tartu ees-

täielikul kujul avaldamist, sest et see äärmiselt huvitav dokument meie kooliolude alguse kohta on eespoolmainitud V. Reimani töös ainult osaliselt ja ühekülgsest ära kasutatud; tegelikult sisaldab ta palju enam üksikasjalikumaid kirjeldusi tolleaegsete koolide olukorra kohta. Koolide olukorra ja sisseseadmise kavade kohta huvitavat ainekku sisaldavad veel Acta de Anno 1686 ja 1687. — Mis puutub järgnevas esitatud andmeisse koolide visitatsioonide kohta 1680. ja 1683. a., siis asuvad need kõited, provenientsilt Liivimaa konsistoriumi arhiivi kuuluvad, praegu Usuteaduslikus Arheoloogilises Kabinetis Tartus. Sealt võetud andmeid on avaldanud prof. J. K õ p p ja dir. Fr. P u k s o v oma töödes.

⁵⁴) V. Reiman, m. t., lk. 50.

⁵⁵) (J. K õ p p), Tartumaa (Eesti I), Tartus 1925, lk. 97—98.

linnas⁵⁶). Ent Forseliuse seminar mõjustas oma kasvandikkude kaudu, kes peale Palamuse ja Puhja olid suurel hulgal ka siit kihelkonnast pärit, külades, kus kool puudus, õpetamist külakoolmeistrite najal, keda 1690-ndail aastail juba mitmeid teotses Tartu-Maarjas ning kes nälja-aja raskustele alla vandudes oma tegevuse pidid lõpetama. Koolimaade olukorra suhtes oli Tartu-Maarja kihelkond nähtavasti õnnelikumas seisundis kui teised ümberkaudsed alad.

Veel 1680. a. puudub Äksis kool, 1688. a. teotseb see V. Reimani andmeil 7, aruande alusel tegelikult aga 6 õpilasega; see arv on silmatorkavalt väike võrreldes teiste kihelkondade kooliskäijaga arvuga. Kool töötab ilma kindla koolihooneta, sest veel 1689. a. lõpul kirjutab asehaldur Strömfeldt Tartu raele Äksi koolikrundi suhtes, et selleks valitaks ja välja eraldataks üks kiriku läheduses asuv väli, mida harib talupoeg Lubbia Caspar. Väljal tuli 1/2-adramaaline tükk välja mõõta ning Casparile uus elukoht anda⁵⁷).

16. detsembril otsustabki Tartu raad, et üks raehärra koos maamõõtjaga veel samal päeval peab reisima koha peale ning maa välja mõõtma; ühtlasi tahetakse kirjutada Strömfeldtile, et see mõjustaks teisi saksa koguduse liikmeid Äksis, et need toetaksid kooli ehitamist, kuna linn selleks maa andvat. Juba 21. detsembril 1689 teatab raehärra, et ta antud ülesande on täitnud⁵⁸).

Et linnal olid majanduslikud võimalused käepärast ja raad võttis kooliasja nähtavasti tõsiselt, algavad peagi eeltööd koolmeistrile antud 1/4-adramaalisele maatükile koolihoone püstitamiseks. Linn toetab koolimaja ehitamist olulisel määral. Et koolihoone pidi tulema nimetatud talupoja rehe juurde, otsustab raad rehe ja aia väärtuse talupojale kinni maksta. Kooli ehitamise alguseks oli määratud 10. juuni 1690 ja selleks ajaks oli ka enam jagu palke kohale veetud⁵⁹). Kuid järsku tekib ehitamises seisak. Kuigi raad arvas, et leidub summasid, millest katta koolimaja ehituskulusid, kavatsedes võtta selleks raha linnamõisade rentidest, keelab kuberner E. Soop selle allika kasutamise. Sisse-

⁵⁶) ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 338a—b, väljavõte T.-Maarja õpetaja Marcus Schütz'i kirjast Bengt Gottfried Forseliusele 18. juunist 1688 (B. G. Forseliuse aruandes piiskopp Joh. Heinrich Gerthile arvatavasti augustis 1688).

⁵⁷) Tartu Linnaarhiiv (= TrtLA), Acta causarum privatarum 1689, asehalduri kiri raele 13. detsembrist 1689. Tartu linnal oli Äksi kihelkonnas Sootaga mõis ja selle tõttu pidi linn hoolitsema Äksi kiriku- ning kooliolude eest. Äksi kooliolusid käsitlevale ainestikule on käesoleva kirjutajat lahkesti juhitanud Tartu linnaarhivaar mag. E. Tender.

⁵⁸) TrtLA, raeprotokoll 1689, lk. 828—829 ja 834—835.

⁵⁹) TrtLA, raeprotokoll 1690, lk. 398 (rae koosolek 12. mail s. a.) ja lk. 478—479 (18. juunil); Acta causarum privatarum 1690, nr. 94, G. G. Wrangell raele 8. juunil 1690.

tulekud linnamõisade rendist olid küll ette nähtud raeliikmete pal-
kadeks ning linnavõlgade tasumiseks, aga ehituskulud olid nii vä-
hesed, et nende väljamaksmine rendirahadest ei oleks tekitanud
mingisuguseid raskusi. Aga kuberner Soop, jälgides pedantselt
kord juba koostatud linna-eelarvet, ei sõandanud siin ka vähe-
maidki muudatusi lasta teha — nähtus, mis sagedasti iseloomus-
tav oli Soopi tegevusele. Mõni kuu hiljem kurdetakse, et Raadi-
mõisa talupojad ei ole kahe aasta jooksul veel oma osa koolihoone
materjalist kohale toimetanud⁶⁰). Nii olid esimesed paar aastat
Äksi koolimaja arenemisloole üsna tulemusteta.

Kahtlemata tuleb kooli ehitamise pikalevenimist kui ka köst-
rikooli vähest õpilaste arvu panna osalt Äksi kirikuõpetaja Georg
Zachariae arvele, kelle väljapaistvamaks omaduseks näib olevat
enesele ainult sissetulekute hankimine. Ta kuulub niisuguste õpe-
tajate hulka, kes võtsid oma ametit mitte eeskätt oma kõrge kutse
kohaselt, vaid enam äraelamis-allikana. 1693. a. seisab kooli-
maja ehitus surnud punktil, sellevastu kaebab aga Lubbia Caspar,
et kirikuõpetaja himustavat tema maast veel lisa väljamõõdetud
koolimaale, et kasustada seda siis oma majapidamise huvides.
Caspar iseloomustab rae esindajaile kirikuõpetajat kui isikut, kes
majandusliku kasu ahnitsemisel ei saavat „nimmer voll“⁶¹). Lõ-
puks valmib koolimaja siiski 1693. a. hilissügiseks. Juba ehit-
misel olevat koolihoonetki peab 1693. a. sinod Tartus küllaldaseks
eduks koha peal ja nähtavasti sellepärast läheb pärast sinodit
kindralkubernerile esitatud ning puudusi maakoolide suhtes koha
peal kihelkondades registreeriv märgukiri Äksist vaikides
mööda⁶²). Võib siis järeldada, et see märgukiri kooliolusid su-
gugi nii halbades värvides ei kirjeldanud, kui need tegeli-
kult olid.

Äksi rootsiaegse koolihoone saamisloogu on siin seetõttu pi-
kemalt kirjeldatud, et ta iseloomustab neid olusuhteid, millistes
toimus ka mujal koolimaade eraldamine ning koolimajade ehit-
mine. Äksis osutus paremuseks veel see, et siin tagaõhutajaks
oli linn, kel oli kergem kui mõnel üksikisikul võitu saada ettetule-
vaist raskusist.

Juba suve lõpul 1694 avaldab Tartu raad oma pahameelt as-
jaolu üle, et Äksis, kus oli koolimaja juba valmimas, polnud seni
veel erilist koolmeistrit laste õpetamiseks ametisse võetud. Raad

⁶⁰) TrtLA, lahtised dokumendid, V, nr. 153, E. Soop Tartu raele 24.
veebuarist 1692; Kopiaalraamat 1692, lk. 138—139.

⁶¹) TrtLA, Acta caus. priv. 1693, nr. 90, ekstrakt 1693. a. 9. mai
protokollist.

⁶²) TrtLA, Acta caus. priv. 1694, nr. 151, õpetaja Zachariae kiri
raele 27. augustist 1694. — ERKA, LRKKA, X, 1, Liivimaa vaimulikkude
märgukiri kindralkub-le 27. juulist 1693. — O. Sild, m. t., ütleb, et mär-
gukiri laskvat olusid seetõttu eriti tumedais värvides paista, et ta kirjeld-
davat ainult negatiivseid külgi.

peab seda asjaolu tingituks sellest, et kirikuõpetaja on asunud harima koolmeistrile määratud maad ja saab selle sissetulekud endale. 25. augustil saadab raad Äksi kirikuõpetajale sellekohase kirja, kus ta juhib tähelepanu sellele, et kirikuõpetaja on koolimaad ebaõiglaselt enda kasustusse võtnud, kuna valminud koolimaja aga täiesti tühjalt ning kasustamatult seisab, kirikuõpetaja isegi koolmeistrit ei ole ametisse võtnud. Raad nõuab talt seletust säärase teguviisi kohta ⁶³).

Kirikuõpetaja vastusest selguvad meile lähemalt Äksi tolleaegsed õpetamisolud. Zachariae kirjutab, et möödunud aastal surnud kõster olevat lapsi mõned aastad õpetanud köstrimajas. Strömfeldt'i korraldusel otsinud ta peale kõstri surma koolmeistrit, ei olevat aga leidnud kohast. Tartu-Maarja kihelkonnast leidnud ta ühe mehe, kes olnud nõus tulema, kuid mõisahärra, kellega ta ses suhtes kõnelnud, lubanud meest ainult talveks kohale õpetama, mitte aga alaliselt sinna asuma. Zachariae lubab siiski veel sel sügisel koolmeistri muretseda. Koolimaja kohta ütleb ta, et selle ahju olevat pottsepp väga halvasti teinud, nii et osa ahjust juba sisse langenud. Oma järgmises kirjas nõuab õpetaja, et raad laseks uue ahju teha, sest muidu võivat koolimaja põlema minna ⁶⁴). See oli nagu kuri ennustus varsti selle järele juhtunud õnnetusele.

19. oktoobril 1694, vaevalt paar nädalat peale Zachariae viimase kirja saabumist, teatab bürgermeister M. Bohle raele, et Äksi koolimaja on maha põlenud. Kirikuõpetaja Zachariae olevat koolmeistri asemel koolimajja ühe kangru elama asetanud, kelle hooletuse tõttu õnnetus juhtunud. Rae poolt saadetakse kohe järgmisel päeval kiri Zachariaele, kus nõutakse lähemat selgitust ⁶⁵). Seda annabki Zachariae lahkelt oma kirjas raele 23. oktoobril. Ta võtnud ühe kangru, kes juba 14 aastat kiriku juures elanud, koolimajja elama ja hoone üle valvet teostama, sest kangru poeg mõistvat „perfect unteutsch lesen“ ja pealegi ka saksa keelt, et eesti keele kõrval „Er auch im Teutschen der gemeinen Leute kinder unterweisen köndte“. Et aga poisile ta noorust ette heidetakse, pidi isa 2 aastat poisi kõrval lisaks veel üht tublit koolmeistrit pidama, kelle kõrval ka poeg oleks õpetamiseks hea vilumuse omandanud. Muidugi oli kangru kasustada ka koolimaa ⁶⁶).

Koolihoonet, mille püstitamine nii palju vaeva oli võtnud ja mis enne, kui teda kasustada saadi, tule ohvriks langes, ei hakatud

⁶³) TrtLA, raeprotokoll 1694, lk. 961 (22. augustist) ja kopiaalraamat 1694, lk. 242—243, rae kiri Zachariaele 25. augustist 1694.

⁶⁴) TrtLA, Acta caus. priv. 1694, nr. 151, Zachariae raele 27. augustil 1694 ja nr. 187, sama raele 1. oktoobril 1694.

⁶⁵) TrtLA, raeprot. 1694, lk. 1194 ja kopiaalraamat 1694, lk. 280.

⁶⁶) TrtLA, Acta caus. priv. 1694, nr. 192.

Rootsi ajal küll vist enam uuesti ehitama, vähemalt puuduvad selgekohased andmed. Uueks koolmeistriks kirikuõpetaja poolt kavatsetud kangrupoja asemele soovitab raad Zachariaele võtta Äksi uue köstri, keda kirikuõpetaja veel möödunud aastal, kui talle näis kasulikum olevat kangruga asju ajada, ära laitis, öeldes, et köster ei tundvat „methodum Esthoniae informandi“, samuti et köster olevat poissmees. Et aga köster vahepeal oli abiellunud, siis on Zachariae järsku kõigiti nõus, et ta ühtlasi koolmeistriks määrataks, ja saadab köstri linna, et raelt vastavat kinnitust nõutada. Köster pidi omal kulul erilise koolmeistri ametisse võtma, sai aga koolimaa sissetulekud endale ⁶⁷⁾). Nii oleks vahest Äksi koolioludele rahulik arenemine saanud, kuid selle tegi seekord võimatuks algav ikaldusaeg.

M a a r j a - M a g d a l e e n a s mainitakse 1688 üht kooli 12 õpilasega; see oli köstriks, köstri- või õpetajamajas, sest 1693. a. ei olnud kihelkonna koolimaad veel välja eraldatud; puudus koolimaja, nii et kool kavatseti paigutada vanasse, kuid ümberehitatavasse õpetajamajasse. Koolmeistrid on ametis aga juba 1680. a. paiku nii siin kui **V a r a l**, viimases soomlane, kes osanud eesti ja rootsi keeles lugeda ja soome keeles kirjutada. Veel 1697. a. põlnud Varal koolimaad välja eraldatud ⁶⁸⁾).

P a l a m u s e l on 1688. a. koolis umbes 15 poissi; koolmeistriks kuuleme, et see on hoolas oma tegevuses. Kirikuõpetaja laseb lastel igal pühapäeval kirikus käia, kus nad laulavad. Forseliuse seminaris oli palju õpilasi Palamuselt, kes hiljemini koolmeistriks ka väljaspool oma kihelkonda teotseksid, näiteks üks Vigalas, üks Järva-Madises, üks Suure-Jaanis ja üks Kodaveres. Koolmeistri sissetulek pidi aga küll väga halb olema, sest 1693. a. ei ole tal veel maad ⁶⁹⁾).

K o d a v e r e s teotseb kool 1688. a. 15 õpilasega, kuid koolimaja puudub siin veel 1693. a. Samal aastal mainitakse **A l a t s k i v i l** koolimaa nii halb olevat, et keegi ei taha sinna kooli pidama minna. Viletsat olukorda ses suhtes konstateerib ka Strömfeldt 1697. a. ⁷⁰⁾).

T o r m a s oli 1680. a. visitatsiooni järgi köstriks keegi soomlane, kes küll ainult vähe lugeda oskas, kuid seda enam alkoholi tarvitas. Kirikuõpetaja ja mõisnikkude tõendusel ei tulevat köster laste õpetamise suhtes arvesse. Kirikuõpetaja püüdis lapsi ise võimalikul määral õpetada. V. Reimani andmeil oli 1688. a. Torma

⁶⁷⁾ TrtLA, raeprot. 1695, lk. 532 (3. maist) ja Acta caus. priv. 1695, nr. 66, Zachariae kiri raele 23. aprillist 1695.

⁶⁸⁾ O. Schild, m. t., lk. 4; (J. Köpp), Tartumaa, lk. 275. — Rootsia Kammerarhiiv (= RKA), Strömfeldti registr., lk. 265—271, Strömfeldti memoriaal revisor Arwed Grotte'le 2. augustil 1697.

⁶⁹⁾ ERKA, LRKka, X, I, mainitud märgukiri; ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 337b.

⁷⁰⁾ ERKA, LRKka, X, 1; RKA, Strömfeldti registr., lk. 265—271.

koolis 29, Broockmanni kirja alusel 11. märtsist 1688 aga 25 last, kelle kohta praost R. Broockmann teatab, et ta nende heast lugemisuskusest võis rõõmu tunda ⁷¹). 1693. a. puudub kihelkonnas nii koolimaa kui ka -maja. 24. septembril 1696 kirjutab Torma õpetaja Johannes Justinus Schmalenbergh Liivimaa ülemkonsistoriumile, et kool olevat alles ehitamata ja sellest ei saavat üldse veel nii pea asja, kuigi köster suudaks lapsi õpetada. Köster ise pidi sel ajal elukoha mõttes rahulduma ühe talupoja saunaga. Schmalenbergh märgib veel, et endine kirikuõpetaja pidanud kooli oma rehes. Lohusus oli 1697. a. koolimaa seisukord väga vilets ⁷²). Nii Tormas kui teisteski kihelkondades võib konsta- teerida teatavat langust koolide tegevuse suhtes, mis andis end Forseliuse õnnetu surma järel peagi tunda ning mida kiirendasid ka näljaaja raskused.

Laiusel näivad kooliolud märksa paremad olevat kui teistes ümberkaudseis kihelkonnis, välja arvatud vahest Põltsamaa. Seda tulcb kõigepealt panna Laiuse tubli õpetaja praost R. Broockmann'i arvele, kes oli Forseliuse üks agaramaid abimehi. Kui kihelkond saab juba umbkaudu 17. sajandi keskel köstri, siis Broockmanni Laiusele õpetajaks nimetamise järel alustab peagi tegevust köstriks, milles õpib 1687.—88. a. üle 30 poisi. Broockmann leiab nende lugemisvõime kõigiti rahuldava olevat. Koos varemini õppinutega oskavad kihelkonnas raamatut lugeda üle 100 isiku ⁷³). Aga juba 1692. a. võib Broockmann teatada ülemkonsistoriumile, et Laiuse kiriku juures on kaks kooli: ühes õpivad poisid, arvult 55, teises 17 tüdrukut ⁷⁴). Tolle aja kohta oli see kahtlemata õige haruldane olukord, et tüdrukuil oli maal oma eri kool. Ei ole ime, et Broockmann veel 1696. a. algupoolel võib konsistoriumile teatada, et kooliolud kihelkonnas arenevad õige hästi, kuigi järgmisel aastal Strömfeldt peab koolimaade olukorra parandamist tarvilikuks ⁷⁵). Mõned aastad hiljemini, 26. mail 1699 on kirikuõpetajal aga põhjust kurta, et Laiuse valitseja soovivat kõiki talupoegi-koolmeistreid koos nende varandusega asundada nälja-ajal tühjunud aladele ⁷⁶). Sellele, nagu eespool tähendatud, järgneb kindralkuberner Dahlberg'i korraldus, mis keelab säärase kavatsuste teostamist igal pool kindralkubermangus.

Laiusega rööbiti arenesid kooliolud võrdlemisi jõudsasti

⁷¹) Tartumaa, lk. 467 ja 469; ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 331a; V. Reiman, lk. 43 ja 47.

⁷²) ERKA, LRKka, X, 1; RRA, LövKA, p. nr. 34; RKA, Strömfeldti registr., lk. 265—271. — O. Schild, m. t., lk. 4.

⁷³) (J. Köpp), Tartumaa, lk. 98, 243 ja 247; ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 331a—b; V. Reiman, lk. 39, 43 ja 47.

⁷⁴) J. Köpp, Laiuse kihelkonna ajalugu (käsikiri), lk. 201.

⁷⁵) J. Köpp, Laiuse kihelkonna ajalugu, lk. 202; RKA, Strömfeldti registr., lk. 265—271, Strömfeldt Grotte'le 2. augustil 1697.

⁷⁶) RRA, LövKA, nr. 38.

Põltsamaal, kirikuõpetaja H. Böckelmann'i ja tema järglase J. A. Dorsch'i juhtimisel. 1680. a. nõuab üldine kirikukomisjon, et Põltsamaal, Pilistveres ja Kolga-Jaanis kirikute sissetulekutest määrataks teatav osa saksa ja eesti koolide vaesematele õpilastele raamatute muretsemiseks ja et kirikute eestseisjad hoolitseksid muuseas ka kooli- ja köstrihoonete eest. Põltsamaa saksa koolmeistrile pidi komisjoni arvates muretsetama mugav elu- ja koolimaja alevikus. Kirikuõpetajad pidid hoolt kandma, et köstrid enam tähelepanu omistaksid laste õpetamisele ja et vanemad oma lapsed kooli saadaksid⁷⁷⁾. 1688. a. teotsevad Põltsamaal juba kaks kooli, neist üks nähtavasti aleviku sakslastele, teine eestlastele; õpilasi oli viimases 22, nende seas üks tüdruk. Böckelmanni otsus saksa ja eesti laste õppimisvõimete võrdlemisel langes eestlaste kasuks, kes teadmisi kiiremini omandavat. See oli noore koolmeistri Tõnu teene, keda B. väga hoolsaks peab ja kellele ta õpetamise eest talvel omas peres priileiva annab. Eesti kooli hoone on kirikuõpetaja sõnade järgi 1688. a. suvel valmimas, milleks Böckelmanni kulused kandnud. Koolimaa suhtes teatab õpetaja sama aasta kohta, et selleks otstarbeks olevat Põltsamaa koolile lubatud kaheksandik-adramaad (määratud veerand-adramaa asemele). Üldse tekib kooli- ja köstrimaadega Põltsamaal suurem segadus, sest 1693. a. kaebab kirikuõpetaja, et koolmeistrilt võetud peaaegu kahe tündrimaa suuruses maad ära ning selle ta suks antud talle aastas 20 tündrit vilja köstritasu sellevõrdse vähenemise kulul. Veel 1697. a. ei ole koolimaa suhtes vahekorrad selged⁷⁸⁾, kuigi juba 1693. a. mainitakse, et eesti koolmeistril on veerand-adramaaline maatükk koos heinamaadega Võhma külas⁷⁹⁾.

Kujutluse saamiseks, kuidas tolle aja paremad koolimajad maal välja nägid, esitame siin Põltsamaa saksa-eesti ühiskooli kirjelduse, mis koostatud õpetaja Joh. Andreas Dorsch'i ametisseastumisel 10. aprillil 1693: „Ein Wohnung in dem Hackelwerck gegen die Mühl über belegen worin die Teutsche und Vnteutsche Schul gehalten wird, bestehet in zwey stuben, und zwey Kammern, ein Stub und 1 Kammer Thür haben ihre Eiszerne hengen die andere nicht, in den Gebäude sind 10 St: alte fenster. und 3 St: Rewe“⁷⁹⁾.

Pilistveres, kus 1687. a. sügisel oli üks kool 20 lapsega, 1688. a. V. Reimani järgi 25 õpilast ja koolmeistriks Forseliuse seminari kasvandik, ei olnud veel 1693. a. koolimaja. Kooli peeti nähtavasti köstrimajas, mis küll juba 1680. a. oli täiesti lagune-

⁷⁷⁾ ERKA, Lõuna-Eesti kirikuraamatud, Pilistvere kirikur. I, lk. 12—19.

⁷⁸⁾ ERKA, LRKKA, X, 1; RKA, Strömf. registr., lk. 265—271, ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 331a. — V. Reiman, lk. 31, 32, 33, 37, 40, 43, 47; O. Sild, lk. 4—5.

⁷⁹⁾ ERKA, Lõuna-Eesti kirikuraamatud, Põltsamaa kirikur. I, lk. 18.

nud ja mille asemele taheti uut ehitada. Samal 1680. a. on Pilistveres köstriks ja koolmeistriks eestlane Adam, kes vähe lugeda oskab ja oma ametiga rahuldavalt toime tuleb. Koolimaa küsimus on veel 1697. a. lahendamata. 1695. a. alul leidis aset äge tüli asehaldur Strömfeldti kui ülemkirikueestseisja ja Pilistvere kirikuõpetaja vahel ühe kõrtsi pärast, mille tahtis kirikuõpetaja kirikust vähe kaugemale köstrimaale nihutada ja kõrtsi kasutada oleva maa kirikumaaga liita. Kuigi kavatsus oli kõigiti õiglane, väljendas kirikuõpetaja aga asehalduri ja kuningavõimu suhtes väga raskeid sõnu, nii et kindralkuberner Dahlberg oli sunnitud asja lahendamata⁸⁰⁾.

K o l g a - J a n i s teotseb 1688. a. üks kool 15 lapsega ning kirikuõpetaja kiidab kooliõpetuse edenemist.

K u r s i s puudub küll 1688. a. kool, vähemalt ei nimetata teda, 1693. a. leidub aga Kursi kohta märkus, et koolimaja on olnud, kuid mingil põhjusel, mis teadmatuks jääb, maha kistud. Koolimaaga on siin seisukord samuti halb⁸¹⁾.

V õ n n u s ei ole 1688 veel kooli, kuigi õpihimulisi lapsi tuleb sealt Tartu-Maarja õpetaja M. Schütz'i juurde paluma aabitsaid, mida ta oli saanud koolidele väljajagamiseks. Koolimaade olukord on 1697. a. halb nagu N õ o s k i⁸²⁾, kus koolihariduse ihkajaid oli palju enam kui koolitoas ruumi — osa lapsi jäi vastu võtmata — ja kus kohaliku kirikuõpetaja sõnade järgi isegi täiskasvanud perekonnainimesed tahtsid kooli astuda. 1688. a. oli Nõos 3 kooli 53 õpilasega⁸³⁾.

K a m b j a s töötab 1688. a. kool, mille õpilaste arvu V. Reiman ei tea nimetada, kuid mida õp. Andreas Virginius oma kirjas 8. juunist 1688. a. märgib 76-le; koolimaja ja koolimaa näivad rahuldavas seisundis olevat. Kambja kirikuõpetaja Andreas Virginius on lapsi õpetanud enda tõlgitud Luteri väikese katekismuse abil, kuigi 1693. a. pole kihelkonnas veel ei koolimaad ega koolimaja⁸⁴⁾. Kuid 1695. a. teotseb V. Reimani teatel kooli alal

⁸⁰⁾ ERKA, L.-Eesti kirikur., Pilistvere kirikur. I, lk. 6 ja 14—16; ERKA, LRKkA, X, 1; GGA, LRKkA, 1697. a. reg., lk. 190a—190b, Dahlberg ülemkonsistoriumile 30. märtsil 1697; RKA, Strömf. reg., lk. 265—271 ja 369—372, Strömfeldt Dahlbergile 19. veebruaril 1695.

⁸¹⁾ ERKA, LRKkA, X, 1; RKA, Strömf. reg., lk. 265—271.

⁸²⁾ RKA, Strömf. reg., lk. 265—271.

⁸³⁾ V. Reiman, lk. 37, 44, 45 ja 47. — Sellest arvust olid kiriku juures koolis 22 poissi, „Im Luggenschen Dorffe“ 23 ning „Im Röhischen Dorffe“ 8 õpilast. ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 339b, õp. Poppius Forseliusele 6. juunil 1688.

⁸⁴⁾ ERKA, LRKkA, X, 1; O. Sild, lk. 4—5. V. Reiman, Forselius, lk. 47, paneb Kambja kooli õpilaste suhtes küsimärgi, kuigi tema poolt kasutatud materjalis leidub teateid Kambja õpilaste arvu kohta. Selle arvu on Reiman aga kogemata paigutanud Puhja kooli õpilaste arvuks, mis Reimani teatel tõusnud 76-le. Tegelikult olid siin aga 48 poissi ja mõned tüdrukud. ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 338a ja 339b—340b. See

Kambja kihelkonnas, oma kodukülas Kavandus ka Forseliuse seminari tuntumaid kasvandikke, Ignati Jaak, kes haiguse tõttu oli Otepäält mõneks ajaks lahkunud. Kui Otepää kool 1699. a. sügisel oma tegevuse lõpetab, siirdub Jaak uuesti Kambjasse, kus ta 1699. a. talvel Kambja külas ja 1701. a. Unipiha külas kooli peab. 1702. a. saab Jaak Kambja kihelkonna köstriks ning koolmeistriks, kuna enne teda oli abiõpetaja Erik Massalin koolimaa kasustamise eest lapsi õpetanud. Jaaku kiidetakse väga hoolsaks meheks ja 1720. a. paiku mainitakse, et ta oma senise ametiaja kestusel Kambjas 500—600 last lugema õpetanud. Alguses ei olnud koolimaa Jaagu kasustuses ja sel ajal sai ta aastas tasu 10 riigitaalrit⁸⁵⁾.

Puhjas mainitakse 1688. a. V. Reimani ekslikul teatel üht kooli erakordselt suure laste arvuga: 76 õpilast, Adrian Virginius kirjutab aga Forseliusele Puhjast, et sealses koolis olid 1687. a. talvel 48 poissi ja mõned tüdrukud. Teamegi, et Puhjast oli rohkesti poisse Forseliuse seminaris, kuigi seal kihelkonnas ei puudunud vastutöötamine koolile väite alusel, et kool tegevat lapsed laisaks. 1700. a. on Puhjas köstriks Käsü Hans, kelle tegevusest lähemad andmed puuduvad, kuid kelle kiri 1706. a. kirikuõpetaja Kõnik Kõnikson'ile tõendab, et köster oma kohuseid ka raskel sõja-ajal ustavalt täitis ja kooliharidusegi eest nähtavasti hoolt kandis⁸⁶⁾.

Rannus puudus kool Rootsi ajal, kuigi köster siingi arvatavasti koolitas üksikuid lapsi. Igatahes ei ole 1693. a. kihelkonnas koolimaja ja 1697. a. on koolimaade küsimus veel korraldamata, nagu Puhjaski ja Rõngus⁸⁷⁾. Rõngus on 1688. a. üks kool 45 lapsega, kellele kirikuõpetaja ka raamatuköitmist on õpetanud. Kas see on samane kool, mille Rõngu kirikuõpetaja Andreas Ståhlfoot 1690. a. kirikumõisa asetab, või rajab ta sel aastal kihelkonda uue kooli, mille koolmeistriks saab noor Ignati Jaak Kambjast, on teadmata. Ignati Jaak on siin ametis 1693. või 1694. aastani, mil ta läheb Otepääle⁸⁸⁾. Nimetatud aastal või 1694. a. on kihelkond saanud asehaldur Strömfeldt'i abil kooli-

eksitus on tingitud nähtavasti Andreas ja Adrian Virginius'te kogemata äravahetamisest, kellest esimene (isa) oli 1688. a. Kambja, teine (poeg) Puhja kirikuõpetajaks.

⁸⁵⁾ J. Rennit, Mis räägivad Kambja kirikuraamatud Kambja kirikust ja kogudusest? Tartu 1899, lk. 5; V. Reiman, Ignati Jaak, Sirvialaad. Eesti rahva tähtsamat 1899. aasta jaoks, Tartus 1898, lk. 43.

⁸⁶⁾ ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 339b — 340b; V. Reiman, B. G. Forselius, lk. 30, 34, 36, 43, 47; V. Reiman, Eesti kirjanduse hommikul. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Teine leht. Tartus 1894, lk. 193—205. Reiman on kogemata asetanud Kambja õpilaste arvu Puhja omaks.

⁸⁷⁾ ERKA, LRKkA, X, 1; RKA, Strömf. reg., nim. lk.

⁸⁸⁾ V. Reiman, Forselius lk. 42 ja 47; V. Reiman, Ignati Jaak, lk. 43.

maja, mille moodustas pea täiesti lagunenud majake ühe väikese toaga. Nagu Ståhlfoot 20. oktoobril 1696 ülemkonsistoriumile teatab, olevat ta enne selle koolihoone saamist kirikumõisas 4 aastat kooli pidanud. Kirikuõpetaja sõnade järgi oli koolimaaks antud kõige halvem maatükk. Ignati Jaagu järglaseks koolmeistri kohal on sel ajal ühe kohaliku talupoja poeg, kelle oli kirikuõpetaja välja koolitanud „nach desz sehl. Forselii method“ ja kes oskas ka kirjutada ning raamatuid kõita. Koolmeistri tasu kandis kirikuõpetaja. Kui veel 1688. a. oli koolis 45 last, siis Ståhlfooti tõendusel tõusnud koolilaste arv 1694. a. kuni 150-ni; nüüd aga on neid „nach der Zeit wenig zugekommen“, sest leivapuudus — oli ikaldusaja raskemaid järke saabumas — hoiab tagasi. Samuti olevat vähenemine tingitud ka „von der harten proceduren bej hiesiger Hoffensarbeit, wodurch eine guhte Theil von den besten Schul-Knaben gänztl. dieses Ortes entwichen und flüchtig geworden“⁸⁹⁾.

Otepää ääri oli 1688 üks kool 31 õpilasega, kuid koolimaad olid veel 1697. a. halvast korras. Asudes Otepääle kirikuõpetajaks viis Adrian Virginius endale 1694. a. paiku koolmeistriks Rõngu noore koolmeistri Ignati Jaagu, kes siin vaid lühikest aega sai teotseda ning haigestudes kodutalusse lahkus. Peale paranemist töötab ta Otepääs uuesti 1696. a. kuni 1699. a. sügiseni, mil Otepää kooli tegevus katkestub⁹⁰⁾. Kerge ei olnud Jaagul Otepääl töötada. Nagu Adrian Virginius kirjutab 15. märtsil 1697 Liivimaa ülemkonsistoriumile, olevat koolmeistri sissetulek nii väike, et ükski ei suutvat end sellest üleval pidada; nii elavatki koolmeister tema kulul. Kool olevat Virginiuse ütlust mööda koguduse poolt hästi üles ehitatud⁹¹⁾.

Kanepis arvab V. Reiman 1688. a. kooli puuduvat, kuigi O. Sild peab võimalikuks selle asutamist juba 1687. a., kusjuures köstrikooli maja nähtavasti asunud „Röövli Hansu“ maal ning põlenud maha Põhjasõjas⁹²⁾. Ometi näib, et köstrikool, mis juba Rootsi ajal aegsasti oli asutatud, ei suuda majanduslikkude viletsuste tõttu isegi Põhjasõjani püsida, sest 1693. a. teatatakse, et Kanepis ei olevat köstrikooli ega koolmeistri, isegi õiget kiriku-eestseisjat, ja nii olevat kirik, kirikumõis ja koolimaja täiesti lagunenud („alles zu nichte gegangen“). Ja 19. märtsil 1697 kirjutab Kanepi kirikuõpetaja Laurentius Qvist konsistoriumile: „Sielfve kiörckian är så älendig, att i hela landet näpligen någon

⁸⁹⁾ RRA, LövKA, p. nr. 34.

⁹⁰⁾ V. Reiman, Ignati Jaak, lk. 43.

⁹¹⁾ RRA, LövKA, p. nr. 67.

⁹²⁾ V. Reiman, Forselius, lk. 47; O. Sild, Johann Philipp von Roth, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VII, Tartu 1902, lk. 145; (R. Kenkman), Võrumaa (Eesti II), Tartu 1926, lk. 182.

älendigare finnes“, koolimaa olevat harimata ja koolimaja puuduvat⁹³).

Põlvas oli 1688. a. köstrikool, kuid laste arvu selles pole teada⁹⁴). Et see köstrikool aga õige viletsalt teotses ja kümme-kond aastat hiljemini kirikuõpetajagi tunnistab, et kooli kihelkonnas veel ei ole, selgub Põlva õpetaja Matthias Ladovius'e kirjast 15. oktoobrist 1696 ülemkonsistoriumile. Kirikuõpetaja ütleb, et kuigi kooli pole, on köster kogu oma ametisoleku ajal lapsi õpetanud, viimaseid aga on möödunud aastal väga vähe õppima saadetud. Kui kirikuõpetaja selle pärast kogudust avalikult ja tõsiselt noomis, vastati talle, et suure näljahäda ning leivapuuduse tõttu ei suudetavat lapsi kooli saata. Ladovius märgib tõsise murega tuleviku pärast, et „weil schon grosze Klagen von nächst vorstehendem Winter geführet werden, alsz wenn die arme Baur-schaft noch mehr Elend und Jammer möchte erleiden müszen, alsz im verwichenen Jahre, so weisz nicht, wie ich einige Eltern möchte bewegen können, ihre Kinder zur Schule zu schicken⁹⁵). Koolimaa on 1697. a. samuti sisse seadmata, kuigi vaimulikkude 1693. a. märgukiri möödub vaikides Põlvast, nagu oleks seal kõik korras.

Ka Urvastes, kus 1688. a. andmeil oli üks kool 25 lapsega, on 1693. a. koolimaja ühes maaga väga vilets. Nagu nähtub Urvaste kirikuõpetaja Matchias Lithander'i 1697. a. veebruarikuu kirjast praost Ch. Rauscher'ile Sangastesse, asus koolimaja kiriku lähedal, aga tal oli nii vähe maad, et koolmeister ei saanud sellest elatuda⁹⁶).

Sangastes oli 1688. a. kaks kooli 60 lapsega. Siin oli esimeseks koolmeistriks Bengt Adamson. Praost Rauscherti tegevus on kihelkonna kooliolude korraldamisel väga viljakas ja üldisemalt tuntud; selles töös aitavad teda ka kohapealsed mõisnikud. Prof. J. Köpp oletab, et peale Forseliuse surma püüab Sangaste kihelkonna köstrikool täita osalt Forseliuse seminari aset, valmistades ette koolmeistreid ja köstreid mitmele Tartumaa kogudusele; seda oletust ei pea aga R. Kenkman küllalt põhjendatuks. Ent nälja-ajal raugneb nähtavasti siingi agaram kooliõpetuse andmine, kuni ta sootuks lõpeb Põhjasõja ajal, kui koolihooned 1702. aastal maha põlevad. Koolimaade korraldus jätab 1697. a. veel mõndagi soovida, kuigi sel aastal koolimaja laiendatakse⁹⁷).

⁹³) ERKA, LRKKA, X, 1; RRA, LövKA, p. nr. 35.

⁹⁴) V. Reiman, Forselius, lk. 47; (J. Köpp), Võrumaa, lk. 116 ja (R. Kenkman), Võrumaa, lk. 241.

⁹⁵) RRA, LövKA, p. nr. 34; RKA, Strömf. reg., nim. lk.

⁹⁶) ERKA, LRKKA, X, 1; RRA, LövKA, p. nr. 67 („product. d. 26. Febr.“ Sangastes).

⁹⁷) V. Reiman, Forselius, lk. 30, 33, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46 ja 47; (J. Köpp), Tartumaa, lk. 98; (R. Kenkman), Valgamaa (Eesti V), Tartu 1932, lk. 434—435. Koolimaade suhtes RKA, Strömf. reg., lk. 265—271.

Harglas on 1688 üks kool, mille õpilaste arvu V. Reiman ei märgi, kuid mis Forseliuse aruande järgi tõusnud 5-le; esimehks koolmeistriks on saksa soost köster, kelle lahkumisel Põhja-sõja alul tuleb uueks köstriks-koolmeistriks pärustalupoeg Rein Koikküläst.

Karulas teotseb samal 1688. a. üks kool, V. Reimani andmeil 5 õpilasega, aga veel 1693 puudub koolimaa⁹⁸⁾.

Rõuge kooliolud olid Rootsi ajal veel täiesti korraldamata. Forseliuse kooliaruanne ei maini siin ühtegi kooli; seejuures võib veel kord kogeda, et Liivimaa kooliolude puudusi 1693. a. loendav märgukiri on ise üpris puudulik, — ka Rõuget ei nimeta ta sugugi. Nälja-ajal on lagunemas needki nõrgad koolihariduse alged, mis loodi Rõuge eesti köstri Jüri kaudu õpetaja J. V. Boretius'e kaasabil, ja köster ise vaevleb suurtes majanduslikes raskusis, mis sunnivad teda abi otsima Liivimaa konsistooriumilt⁹⁹⁾.

Kavastseliinas ja Rāpinas ei märgi 1688. a. aruanne koole teotsemas, kuigi Vastseliinas juba Rootsi ajal olnud kihelkonnakool¹⁰⁰⁾, ja Rāpina kirikuõpetaja Petrus Sanzelius kirjutab 6. märtsil 1697 ülemkonsistooriumile, et koolmeistril olevat väike tükk maad. Samal ajal oli Rāpinas köster ametis, kelle majanduslik olukord oli õige raske¹⁰¹⁾.

Pärnumaa rahvakooli olud on leidnud võrdlemisi rohket käsitlust, kuid suuremat tähelepanu Rootsi ajastule omistavad neist peamiselt ainult V. Reimani ja J. Kõpu kirjutised¹⁰²⁾.

Helmes on 1688. a. kaks kooli, nähtavasti Helmes ja Taageperas; koolimaja olukord on veel 1693. a. halb. Helme koolil oli juba Rootsi ajal oma „saksa tuba“¹⁰³⁾.

Halliste-Karksis leidub 1688 köstrikool 12 õpilasega, nimelt Hallistes, kus koolmeistriks oli Forseliuse õpilane. Karksis pidi kool tegevust algama 1688. a. sügisel. Juba 1683. a. on mõlemas kihelkonnas köstrid, kes ka lapsi õpetavad. Köstrikooli tegevus kandis küll teatavat edu, kuid nälja-ajal hävib selle mõju suurel määral. 1697. a. alul kirjutab kirikuõpetaja Heinrich Archias Nicolai, et koolimajad ja nende jaoks määratud

⁹⁸⁾ V. Reiman, Forselius, lk. 33, 37, 40, 47; (R. Kenkman), Valgamaa, lk. 246, 253, 378. Vrd. ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 333b.

⁹⁹⁾ ERKA, LRKkA, X, 1. — O. Liiv, Rõuge oludest suure nälja ajal, Eesti Kirjandus XXVI (1932), lk. 517 ja 519—521.

¹⁰⁰⁾ (A. Raieho), Võrumaa, lk. 414.

¹⁰¹⁾ RRA, LÖvKA, p. nr. 67.

¹⁰²⁾ Pärnumaa koole käsitlevaist kirjutistest võiks nimetada veel J. Raedlein'i „Liivimaa rahvakooli ja iseäranis Pärnu kreisi maakoolide ajalugu“, Tartus 1887, 47 lk., mis ei too rootsiaegse olukorra vaatlusesse aga mingit uut valgustust. Niisama vähe pakkuv on K. Ruut, Eesti rahvakooli ajalugu, Viljandis 1921, 134 lk., kus suuremat huvi äratav ainult Ruut'i kirjeldus Helme kirikuarhiivi hävimisest (lk. 11—16) jmt.

¹⁰³⁾ V. Reiman, Forselius, lk. 38, 48; (R. Kenkman), Valgamaa, lk. 314—315; K. Ruut, lk. 33.

maad puuduvad Hallistes ja Karksis. Koolimajade puudumise ühe põhjusena mainib kirikuõpetaja talupoegade vaesust. Umbes 60 last oskavat käsiraamatust lugeda, kõnelemata veel neist, kes loevad katekismusest ja aabitsast. Lugedaoskajaid oleks enam, kui ei valitseks suur puudus raamatuist. Lapsed õpetavad üksteist lugema, mõned jõukamad vanemad saavad oma lapsed kõstri juurde õppima. Halliste ja Karksi kihelkonnas ei ole, nagu teatatakse kirikuvisiteerimisel 24. augustil 1697, nälja tõttu saadud veel koolimaja ehitada. Talupojad kurdavad väga selle puudumise üle, sest niiviisi jäävat nende lapsed hariduseta¹⁰⁴).

Saarde töötab 1688. a. köstriks kirikuõpetaja rehes 33 õpilasega, nende seas 6 tüdrukut; 1693. a. ei ole koolimaja veel valminud, kuigi on hakatud selleks otstarbeks 5 sülla pikkust maja ehitama. Koolimaa on väike ja halb¹⁰⁵). Saarde abikoguduses Häädemeestes, kus peeti 1688. a. 15 lapsega kooli, millele osaks sai kiitus läbireisiva Liivimaa kindralkuberneril J. J. Hastfehr'i poolt, pidas koolmeistril üks mõisnik ülal; kui see 1693. a. suri, ei olevat koolmeister saanud kooli enam edasi pidada¹⁰⁶).

Pärnu kihelkonnas on lastele õpetuse jagamine kindlama aluse saanud siis, kui Johannes Vestring määrati Pärnu-Jaani eesti koguduse õpetajaks, kuigi kestev kool ei asutatud nähtavasti mitte 1661. a., vaid 1666. Nii Vestring ise kui ka köster olid peale koolis õpetamise sagedasti ka muul viisil laste teadmisi kontrollinud. Joh. Vestringi järglane Jaani koguduses, Bernhard Freyer, kes 1687. a. määrati Pärnumaa praostiks, on Vestringi poolt alustatud tegevust koolide alal agaralt jätkanud, olles Forseliusle Pärnumaal üheks tublimaks kaastööliseks. 1688. aastal õpib Pärnu eesti koolis 40 last, neist kahtlemata paljud kihelkonnast. Kihelkonnas endas korralikku koolimaja polnud, kuigi külades koolmeistrid teotsesid. Veel 1696. a. lõpul peeti kihelkonnakooli Ülejõel ühe talupoja rehes. Samuti puudus tol ajal koolimaa¹⁰⁷). Vaatamata neile asjaoludele tuleb kooliõpetuse olukorda Pärnu kihelkonnas lugeda üheks paremaks tervel Pärnumaal.

¹⁰⁴) RRA, LÖvKA, p. nr. 9 ja p. nr. 67 (kirikuõpetaja Nicolai Liivimaa ülemkonsistooriumile, sisse t. 22. jaanuaril 1697). — (J. Kõpp), Pärnumaa (Eesti IV), Tartus 1930, lk. 125—126; (A. Oinas), Pärnumaa, lk. 304, 308 ja 382.

¹⁰⁵) ERKA, LRKKA, X, 1; ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 339a—b. — (J. Kõpp), Pärnumaa, lk. 125; P. K. Sitska. Saarde kiriku ajalugu, Riias 1910, lk. 9.

¹⁰⁶) ERKA, LRKKA, X, 1, nim. märgukiri. — V. Reiman, Forselius, lk. 43 ja 48; (J. Kõpp), Pärnumaa, lk. 125.

¹⁰⁷) ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 339a. — V. Reiman, Forselius, lk. 36, 37, 40, 44 ja 48; (J. Kõpp), Pärnumaa, lk. 125—126; J. Hasselblatt, Pärnu Elisabeti-kiriku ajalugu, Tartus 1898, lk. 30—32; (H. Bekker), Pärnumaa, lk. 422 ja 426.

Audru koolioludest on senini teada, et köstrikskool töötas 17 õpilasega, koolmeistriks oli Forseliuse õpilane Rein.

Tõstamaal oli samal aastal kool, kus hiljemini õpetas üks Forseliuse kasvandikke. Koolipidamis-kulud kandis esialgu kirikuõpetaja, loobus aga hiljemini sellest, ja nii jäi koolitamine siin täiesti soiku, sest kihelkonnas köstrit ei olnud. Koolmeistril juhtus ka eksimusi kirikuõpetaja naasteenijaga, millele järgnes veel kohtulik menetlus. Kirikuõpetaja Segiuse üleskutsel olid talupojad kohe valmis koolimaja ehitama, töid materjalid kohale ja ehitasidki neli seinat ja kambri jaoks üles; hoone oli alles ilma lae ja katusega, kui Tõstamaa mõisaomaniku pärijad ehitamise ära keelasid, võib-olla hirmul, et neilgi tuleb midagi koolimaja heaks teha. Koolimaja asetseb kirikust väga kaugel ja oli omaduselt halb. Selline olukord selgub meile 1696. a. lõpul kirikuõpetaja kurtva kirja kaudu. Kihnu l teotses juba 1680-ndais aastais abiõpetaja, kes on õpetanud ka saare lapsi¹⁰⁸).

Pärnu-Jaagupis on kooli seisukord samuti vilets. Kui 1680. a. visiteerimisel selgub, et kiriku juures on ametis keegi soomlane köster-koolmeistrina, kes loeb ja räägib aga selgusetu, ja kui 1688. a. mainitakse kihelkonnas teotsevat üht köstrikskooli, tõendavad 90-ndate aastate andmed, et juba siis oli tegevus laste õpetamise alal pea täiesti seismas. 1695. a. 19. veebruaril toimunud Pärnu-Jaagupi kiriku visiteerimisel, mille juures viibis ka asehäldur Strömfeldt, selgub, et koolimaja on ehitamata, kuigi on kord juba ehitamisega alustatud, mis aga pikaldasel toimimisel lõpuks sootuks katkes; koolmeister-köster ei saavat küllalt tasu, et ära elada, kuigi talle oli antud maatükk. Tasuks ta tegevuse eest määratakse talle 12 tündrit vilja. Kurdetakse, et talupojad ei saatvat oma lapsi kooli sel põhjusel, et neil ei olevat lastele mingit toidukraami kaasa anda. Strömfeldt teeb sel visitatsioonil korralduse, et tuleb viivitamata algust teha koolimaja ehitamisega, sest endise ehituse algatis oli juba pehastunud. Sellel korraldusel ei võinud aga algava ikaldusaja tõttu mingeid tulemusi olla. 28. septembril 1696 kirjutab kohalik õpetaja H. Reinerling Liivimaa ülemkonsistoriumile neist hädadest, mis takistavad kooliolude arenemist. Ta ütleb, et kooli peetud kaks aastat, kuid siis tulnud seda katkestada, sest määratud koolimaast olevat vaid viis tündrimaad harimiskõlvulised ja sellest ei saavat koolmeister-köster elada. Ta kannatavat suurimat puudust ning ei teadvat, millest elada, sest et mõisnik ei andvat talle toetust, kuigi tal olevat kohustus seda teha; talupoegadelt ei olevat ta saamuti mingit tasu saanud. Väljavaated on õige kurvad, isegi siis.

¹⁰⁸) GGA, LRKka, 1697. a. reg., lk. 193a — 199b. — (J. Kõpp), Pärnumaa, lk. 125—126; L. Leesment, Jooni Kihnu kiriku ajalooost, Ajalooline Ajakiri VIII (1929), lk. 214, ja sama autor, Kihnu võimukandjate protsessid Rootsi aja lõpust, Ajalooline Ajakiri X (1931), lk. 49—53.

kui koolimaja valmib, sest pole ette näha mingisuguseid reaalseid sissetulekuid koolmeistrile. Talupoegade suhtes lisab Reineriing: „So hat der arme Baur in 3 od. 4. Jahren an diesem Orte so groszen mangel an brod gehabt, dasz er unmuglich seine Kinder hat konnen mit brod in der Schule versorgen, auch mit keinen kleidern.“ Ja isegi pärast nälja-aja möödumist, 19. märtsil 1699 öeldakse Pärnu-Jaagupi visitatsiooniprotokollis, et koolmeistri-köstri seisukord olevat „sehr miserabel“. Kui talupojad ikkagi püüdsid köstrile maksta läbisegi $\frac{1}{2}$ külimittu talu pealt, ei tasunud mõisad talle vähematki¹⁰⁹). Isegi vähenõudlik tolleaegne hariduseseemne külvaja ei suutnud saadava piskuga läbi ajada.

Toris ja Vändras näivad köstrikoolid Rootsi ajal puudunud olevat, kuigi Vändras kirikuõpetajad iga aasta juba 1679. aastast alates kuni 1700. a. olevat pidanud lokaalvisitatsioone, sõites perest peresse, et õpetada lapsi ja kontrollida nende teadmisi¹¹⁰).

Viljandi kihelkonnas töötas 1688. a. üks kool, ja 1693. a. leiame kabeli juures Kõpus asuvat ühe koolmeistri, kelle kohta öeldakse, et kui talle rohkem maad juurde ei antavat, ei saavat ta laste õpetamisest end elatada.

Suure-Jaanis on 1688. a. üks kool 24 lapsega ja näib teotsevat päris jõudsasti. 1693. a. mainitakse, et koolimaja kahe aasta jooksul „nur bisz unters Dach gekommen“ ning et koolimaad olevat ainult kaheksandik-adramaad.

Tarvastus ei leidu seniseil andmeil 1688. a. kooli ega ole seal koolimaja ehitamisega ka veel 1693. aastal alustatud, kuigi tarvilik materjal olevat kohale veetud¹¹¹).

Parem olukord kui Tarvastus näib olevat valitsenud kooi alal Paistus. Siin asub 1688. a. kool, mille laste arv on teadmata. 1696. a. on kihelkonnas koolimaja, mille seisukord ei näi halb olevat; Viljandist pärit koolmeister kõneleb saksa ja eesti keelt, oskab lugeda ja kirjutada¹¹²).

Eelnevast võib märgata, kuidas üksikud kihelkonnad saarena eralduvad teistest oma parema koolikorralduse suhtes. Kõikides neis eralduvais kihelkondades teotsevad kirikuõpetajad, kes

¹⁰⁹) ERKA, L.-Eesti kirikur., Pärnu-Jaagupi kirikur. I (1683—1759), lk. 6; RRA, LÖvKA, p. nr. 67, Reineriingi kiri ülemkonsistoriumile 26. septembrist 1696 ja sealsamas, P.-Jaagupi visitatsiooniprotokoll 19. märtsist 1699. — Vrd. ka (J. Kõpp), Pärnumaa, lk. 125—126.

¹¹⁰) (B. Taggo), Pärnumaa, lk. 624.

¹¹¹) ERKA, LRKKA, X, 1. — V. Reiman, Forselius, lk. 31, 40, 43, 48; O. Sild, lk. 5.

¹¹²) RRA, LÖvKA, p. nr. 67, Paistu õp. Andreas Hornung praostile 28. septembril 1696. Vrd. O. Liiv, Usutüli Paistus Rootsi ajal, Sakala Pühapäev 1934, nr. 15.

tõusevad oma isiklikkude võimete või teotsemise intensiivsuse poolest kõrgemale tolleaegse vaimuliku keskmisest tüübist, kes esines sageli rohkem maapidajana ja majandusmehena kui hõreda vaimukultuuri-õhkkonna tihendajana. Ühelt poolt õppimishoog talurahva seas, mille õhutamise elavus Forseliuse surmaga nõrgenes ja osalt inertsina Põhjasõjani kestis, abistatud õpetajate ja valitsuse poolt, teiselt poolt aeglane arusaamine asja tähtsusest, kohati vaenlikkus mõõtuandvaid kihtides, peamiselt aga majanduslikud raskused, mis eriti nälja-aastail, nii siis juba enne sõja vallandumist, hävitasid paljudes kohtades rahvakooli, — need on kaks teineteist ründavat eri jõudu, mille heitlustes toimus tegelik õppetöö vähenõudlikes oludes vähenõudlikkude õpetuseandjate poolt.

Eestimaal, kuhu Forseliuse mõju ei ulatunud säärasel määral kui Liivimaale, kuid kus tal siiski oli mitmeid tõsiseid poolehoidjaid kirikuõpetajate hulgas, on 1688. a. ainult üksikud koolid olemas. 17. sajandi viimasel aastakümnel muutub aga siingi üldpilt mitmeti. Eestimaal rohkem kui Liivimaal jääb koolihariduse andmine kas kirikuõpetaja või ühise kõster-koolmeistri hoolde, sest siin rakendati vähem koolmeistreid, eriti külakoolmeistreid tegevusse ja suudeti suhteliselt märksa vähem ehitada koolihooneid.

Harjumaal Jüri kihelkonnas ei suudetudki Rootsi ajal ehitada koolimaja ega kestvamaks ajaks ametisse võtta koolmeistri, kuigi Tallinna linn oleks pidanud siin asja otsustavalt läbi viima, sest linnale kuulus kihelkonnas asuv Rae mõis, millele sai olulisel määral osaks koolikohustuse täitmine. Kui Tartu linn Äksi koolimaja ehitamist suutis teostada, oleks Tallinna seda enam võinud ära teha, kuid siin valitses märgatavamalt lohakam suhtumine selle küsimuse lahendamisse. 1690. a. 20. augustil Jüris toimunud visitatsioonil selgub ka, et talupojad ise ei tundnud suuremat huvi laste kooli saatmise vastu; õpetamine oleks olnud nimelt sel teel võimaldatud, et kirikuõpetaja kavatses oma majas ise lapsi õpetada; sel otstarbel oli ta enese juurde kooliõpetajaks võtnud ühe noormehe. See oligi alanud seal oma tegevust Visiteerijad teatavad kogudusele Eestimaa rüütelkonna viimase maapäeva otsusest koolide asutamise suhtes¹¹³). 1693. a., kui asehaldur M. v. Porten käis olukorraga koha peal tutvumas, teatatakse, et kooli ikka veel pole, kirikuõpetaja jagavat lastele kiriklas küll kooliharidust, kuid selle läbi põhjustatud paljude kahjude (!) tõttu ei saavat ta seda enam teha. Porten nõuab, et kirikueestseisjad astugu hoolsamini samme erilise koolihoone ehitamiseks. Sel puhul kõneleb kirikuõpetaja asehaldurile veel, et ta

¹¹³) ERKA, EKA [edaspidi tsit. ainult EKA; see arhiiv asub ERKA-s], Jüri koguduse arhiiv, kirikur. 1683—1709, lk. 45—46.

lupojad just meeledi ei saatvat oma lapsi kooli, kuid need, kes koolis ta juures käivat, avaldavat suurt huvi ja hoolsust õpetamise vastu ¹¹⁴). Kiriku visiteerimisel 18. mail 1696 konstateeritakse koolimaja puudumist, kusjuures eestseisja maanõunik v. Tiesenhausen vabandab selle puudumist talurahva vaesusega, kel ei olevat võimalust anda oma osa metsamaterjali; kuid ta töötab, et kooli avamise peale hakatavat tõsiselt mõtlema ja tahetavat paluda Tallinna raelt selleks maad, sest praegu olevat suur puudus platsist, kuhu ehitada. Kirikuõpetaja maa kirikla juures olevat nii väike, et ehitus sinna ei mahuks, kuna kõstri kohta tähendatakse, et see juba üksi väikese maatüki tõttu ei võivat ühtlasi ka koolmeister olla. Mainitakse, et lugedaoskajaid lapsi, keda olevat rohkesti iseäranis Lagedi alal, leiduvat umbes 30, kuid see arv, nagu kõik teisedki sellekohased arvud, võib olla kas liialdatud, aga ka väiksem tegelikust ¹¹⁵). 1703. a. 23. augusti visitatsioonil leitakse olukord ikkagi veel muutuseta olevat ja sel puhul süüdistatakse Tallinna valduses olevat Rae mõisa, kes seda hea tahtmise korral oleks võinud ehitada. Selle järgi ei saa Tallinna linna enam rootsiaegsete kooliolude arendamise kaasaaitajaks Jüris tunnistada. Visiteerimisel edasiantud memoriaali p. 1-s ütleb Jüri kirikuõpetaja Petrus Koch, et ta õpetanud pastoraadis küll mõnd poissi, kuid korralikku õpetamist pole olnud ¹¹⁶).

Jõelähtmes on 1688. a. üks kool 23 lapsega. Tol ajal seal kirikuõpetajana teotsev Johannes Wilcken tunneb Forseliuse algatusele nii suurt poolehoidu, et muretseb Marten'i nimelise Forseliuse õpilase Jõelähtme koolmeistriks, toidab teda ja peab ülal. Ta kiidab Forseliusele usinat poissi ja ütleb, see õpetavat lapsed nüüd 3 kuuga lugema, kuna vana meetodi järgi lugemise selgekssaamine 7—8 kuud nõudnud. Kirikuõpetaja nimetab veel, et peale Marteni olevat kihelkonnas — nimelt Prangli saarel — veel üks naisterahvas, kes Tallinnas elades oma perevanemate lastelt lugemise ära õppinud ja kellele Wilcken mõisnikult loa muretsevad, et ta saaks ka mõnd kihelkonna last lugema õpetada.

¹¹⁴) Seals., lk. 56, Ex Protocollo Oeconomiae Regiae Per Esthoniā 30. aprillist 1693.

¹¹⁵) EKA, Acta visitationis (lühend. A. visit.) 1694—99 ja 1703, lk. 24a. Teade koolimaja ja koolimaa puudumisest Jüris 1695. a. leidub ka ERKA, EKA, Acta ecclesiastica 1691—1701 (lühend. A. eccles.), lk. 16. — Vrd. ka J. Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust, Eesti Kirjandus XIX (1925), lk. 107, ja G. O. F. Westling, Mittheilungen über den Volksunterricht in Ehstland 1561—1710, Beiträge zur Kunde E., L.-u. K. V (järgnevas lühend. Westling, Mitth.), lk. 250, mrk. 46. Kurioosumina oleks mainitav, et G. Westlingi nimetatud töö, mis algupäraselt ilmus rootsi keeles Rootsi kirikuloolises ajakirjas 1896 ning on tõlgitud saksa keelde, ilmus Beitr. V köites 1900. a., aga uuesti tõlgituna saksa keelde avaldati ta kui „bei uns bisher leider ganz unbekannt geblieben“ Baltische Monatsschrift'i LXIX köites 1910. a., kuid märksa ebateaduslikumalt.

¹¹⁶) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 33a ja 36a.

Wilckeni lahkumisel Jõelähtmest näivad kooliolud siin halvenevat; vaevalt sai 1710. a. katku surnud Jõelähtme köster Jürri Sirri-Sarri, elukutselt rätsep, koolihariduse levitamiseks palju kaasa mõjuda ¹¹⁷).

Harju-Jaani kiriku visiteerimisel 17. jaanuaril 1695 ei olnud palgidki kooli ehitamiseks kohale veetud. Köstrikooli pidamisest ei tulnud midagi välja, sest samal puhul öeldakse köstri kohta, et see koolmeistriks ei kõlbavat, sest ta olevat selleks liiga vana ning ei suutvat ka viisi pidada. Ka 1703. a. 25. augusti visiteerimisel ei ole olukord palju paranenud, sest rahapuudusel on koolimaja ikka veel ehitamata ning köster jagab õpetust peamiselt vaid noorsoole, kes esmakordselt armulauale läheb, ning sedagi ainult umbes nelja nädala jooksul. Kuid paljudest teistest kihelkondadest on Harju-Jaani ses mõttes erinev, et siin juba Rootsi ajai tekivad mõisa-ala koolide alged. 1695. a. öeldakse kapten Stackelberg oma mõisas umbes 20 poissi õpetanud olevat ja 1703. a. korratakse, et mõned mõisad peavad „teatavaid isikuid“ laste õpetamiseks ¹¹⁸).

Kuusalu kiriku katsumisel 26. juunil 1698 leitakse kool puuduvat, kuid läbistikku oskavad noored poisid ja tüdrukud lageda, sest et nad üksteist õpetavad ja mõned rikkamad talupojad ka Tallinnast koolipoisse palkavad, kes nende lapsi õpetavad ¹¹⁹).

Kose kihelkonnas on Tallinnast pärit õpetaja Johann Witte püüdnud juba varakult luua soodsamaid tingimusi koguduse usuelu parandamiseks. Kuigi tal esialgu ei õnnestu endale häid kõstreid abilisteks saada, vaid nendega tal mitmeid viperusi juhtub, saab ta lõpuks ühe tublimaa eestlase, kellega ta kõigiti rahul on. 1666. a. kevadel alustab kirikuõpetaja omal kulul ja sulaste abil koolitõa ehitamist omade kasvavate ning kooli-ikka jõudvate laste jaoks, ometi näib Witte muu tegevuse najal võimalikuna, et siin ka talulapsed on õppinud ¹²⁰). Witte järglane Kosel, Erich Christian Weidenhain, üks 17. sajandi lõpu tülikamaid ja raskemaid iseloomu Eestimaa õpetajate peres, isik, kelle konsistorium ja hiljemini,

¹¹⁷) V. Reiman, Forselius, lk. 38, 40, 45 ja 49; O. Tomberg, Tagasivaade Jõelähtme koguduse möödaläinud aegade peale, Tallinnas 1912, lk. 15. Wilckeni vaimustust Forseliuse töö ja kavatsuste vastu ning ta lootusi tehtava töö headest tulemustest iseloomustab hästi ta lause 1688. a. 2. juuli kirjas Forseliusele: „...diese Länder in wenig Jahren mehr erleuchtete Christen werden haben, als sie in vielen 100 Jahren bisher gehabt.“ EKA, Acta de Anno 1688, lk. 331b—332a.

¹¹⁸) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 40b, 41b ja 45b. Mõisa-ala koolide algeid mainib ainult paari sõnaga A. v. Gernet, Gesch. u. Syst., lk. 58.

¹¹⁹) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 51b—52a. A. v. Gernet, m. t., lk. 57.

¹²⁰) EKA, Kose koguduse arh., Kose kiriku kroonika 1652—82, lk. 15. See Witte kirjutatud kroonika sisaldab rohkesti huvitavat ainekku mitte üksi Kose, vaid ka teiste naaberkihelkondade ajaloole.

1693. a. ka kuningas oli sunnitud tema kohalt ta ebakohasuse tõttu tagandama; hävitas suurel määral Witte töö tulemusi, ja võimalik, et ka laste õpetamise alal. 1696. a. 21. mai visiteerimisel selgub, et koolimaja on hakatud ehitama õpetajamaja õuele, kuid ehitus pole veel valmis. Kihelkonnas oskavat lugeda umbes 30 last. 27. augustil 1703 pole koolimaja ikka veel päris valmis (ei ole ime, kui nii aeglase ehitamise tagajärjel koolimajad juba enne lagunema hakkasid, kui valmis said); laste õpetamine on kirikuõpetaja hooleks, sest köster elab kaugel eemal ja on õppetegevuses takistatud ka kindralkubermangu plakatite laialikandmise pärast¹²¹). Viimane kohustus lasus raske koormana köstritel, kel sagedate korralduste puhul tuli kirjade ja plakatitega väga tihti rännata mõnekümne versta taha naaberkiriku juurde, kus ta ameti- vend korraldused edasi toimetas. Selle koormuse üle, mis eemaldas köstri ta otseseist ülesandeist, kaebavad paljud õpetajad ja köstriid. Siiski arvab Kose köster, et ta saaks koolmeistriks olla, kui talle selle eest tasutakse.

Juurus kannatab kooliolude korraldamine esialgu vana praosti Johannes Justus Ludwig'i rahuarmastuse ja mugavuse all, sest näiteks 1690. a. ei viitsi ta ise kihelkonnas koduvisitatsioonegi korraldada, vaid jääb rahulikult koju, kuna tema asemel köster kihelkonnas ringi reisib, katekismuseõpetust jagab ja oskust proovib¹²²). Alles kui Ludwig'i poeg 1691. a. koguduse abiõpetajaks määratakse, näib seisukord pikkamööda paranevat. 15. jaanuaril 1695 on Juurus koolimaja juba olemas ja umbes 30 poissi lugema õpetatud. Kas siin noorel abiõpetajal või köstril suuremaid teeneid on, jääb esialgu selgusetuks, kuigi köstri kohta öeldakse, et ta rohke muu tegevuse tõttu koolmeistriks hästi ei saa olla. Eri-line koolmeister aga puudub, sest tal ei olevat siin ülalpidamisallikat. 30. augustil 1703 ei ole koolmeistrit ikka veel suudetud ametisse võtta. Koolimaja, kus üks aasta olevat õpetatud, näib juba lagunevat, sest piiskopp J. Lang nõuab selle parandamist kiriku summadest. Köstri kohta öeldakse, et ta pidavat sagedasti plakateid laiali kandma, nii et ta õpetada ei saavat. Piiskopp on siiski arvamisel, et see on võimalik, ja soovitab vanematele, kes tahavad lapsi õpetada lasta, et nad maksaksid köstrile selle eest eri tasu. Talupojad vabandavad endid, et nad praegusel ajal ei saavat seda teha rohkete väljaminekute pärast, mida nõudis sõja olukord¹²³).

Hageris leiti visiteerimise puhul 15. jaanuaril 1696, et palju lapsi oskab lugeda. Kihelkonnas oli üks koolimaja (pastoraadis), milles saadi vaid üks aasta õpetada; siis aga katkestati õppetegevus, sest koolimajal puudusid aknad. Ent Hageris, leit-

¹²¹) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 62 b ja 86 a.

¹²²) G. O. F. Westling, Mitth., lk. 238.

¹²³) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 94 b ja 102 a—b.

nant Reh binder'i juures mõisas oli veel eriline koolmeister, kes õpetas talulapsi lugema ja kirjutama ja kes nimetatud tegevuse kaudu oli osutanud oma tublidust. Siiski ei olnud teda kihelkonna koolmeistriks võetud, nähtavasti majanduslikel põhjusil; veel 6. septembril 1703 mainiti selle „informaatori“ viljakat tegevust, kes oli paljusid lapsi õpetanud; aga et talle ei tahetud midagi maksta, jäi asi eriti sõja alates soiku. Talupojad, kes tahtsid oma lastele haridust anda, tõid need kõstri juurde ¹²⁴⁾.

R a p l a s ehitati koolimaja 1695. a. 13. jaanuari visitasiooni andmeil Alu mõisa alale; kihelkond maksis selle eest üüri ja pastor pidas omal kulul seal 1694. aastal koolmeistrit, sest kuigi kõster kõlbas koolmeistriks, oli tal palju muud tööd. Kuid nähtud vaev oli esialgu väheste tulemustega, sest talupojad pole lapsi kooli toonud. Samuti 1703. a. 2. septembri visitatsiooniprotokollis kurdetakse laste väheste koolisatmise üle, kusjuures kõster neid eri tasu eest õpetab ¹²⁵⁾.

N i s s i kihelkonnas oli 31. augustil 1695 5 aknaga koolihoone valmis, tegemata oli ainult ahi; missuguse tulemusega koolitegevus siin oli, selle kohta puuduvad andmed ¹²⁶⁾.

K e i l a s leitakse 1694. a. 28. jaanuari visiteerimisel, et nii vanad kui noored, mehed kui naised tunnevad usumõisteid hästi. Kõster kõlbas koolmeistriks, kuid suures kihelkonnas on tal palju tegemist. Koolimajaga on aga halb lugu; kui palgid ehitamiseks olid osalt juba kohale veetud, pidas kirikuõpetaja paremaks asehalduri ja kirikueestseisja loal neid palke pastoraadi parandamiseks kasutada. Talupojad, nähtavasti naaberkihelkonna Harju-Madise laialdaselt arenenud koolikorralduse head mõju nähes, ei ole sääraseks otstarbeks palkide kasustamisega siiski mitte rahul, vaid soovivad ikkagi koolimaja saada ¹²⁷⁾. Kui visiteerijad ka 2. oktoobril 1707 ei leia kihelkonnas kooli ehitatud olevat ja oma silmaga võivad kogeda, kui viletsas elamus kõster elab ja kooligi peab, siis teevad nad otsuse, koolimaja ehitamist alustada kuninga vastava korralduse alusel; sinna majja võiks siis kõstergi kolida ja seal õppetööd jätkata ¹²⁸⁾. Seda korraldust ei suudetud Rootsi ajal enam täita.

Selle natukese kõrval, mis oli koolide alal teostatud Harjumaal ja teistes Eestimaa osades, erinevad tunduval määral Harjumaal nukas asuva Risti ja Harju-Madise kihelkond, ja

¹²⁴⁾ EKA, eelmainit. köide, lk. 109 a ja 114 b.

¹²⁵⁾ EKA, m. k., lk. 127 b ja 133 b.

¹²⁶⁾ EKA, m. k., lk. 221 a. — Igatahes ei ole arvatav, et toleaeagne kõster siin edukalt tegev võis olla, sest kirikuõpetaja otsus tema kohta on: „Der Köster Jacob Niemand kan allein Estnisch lesen und singen, aber nicht schreiben, kan deutsch verstehen, aber nicht deutsch rehden, thut sonst seine pflicht.“

¹²⁷⁾ EKA, m. k., lk. 223a ja 225a.

¹²⁸⁾ EKA, A. visit. 1707—1709, lk. 77a—b.

nimelt suuremate soodustuste tõttu, mis neile anti. Forseliuse huvi oma sünnikihelkonna vastu, Risti, hiljemini Harju-Madise kirikuõpetaja ning Forseliuse õemehe Gabriel Herlinus'e elav osavõtt oma sugulase algatatud asjast, tähtsal määral aga ka asjaolu, et neis kihelkondades elas rohkesti rootslasi, on põhjusteks, mille tõttu Karl XI erilise korraldusega rajas siin koolid ja nägi ette ka võimaluse koolmeistri ülalpidamiseks; selle korralduse sai B. G. Forselius kirjalikult enda kätte Rootsis viibides, ja see pidi olema tunnistuseks, et kuningas on huvitatud Forseliuse tööst ning toetab seda ¹²⁹⁾. Igatahes võidi Harju-Madises ja Ristil kooliolude korraldamisele asuda paremate võimaluste ning lootustega kui mujal. Juba 1688. a. võivad mõlema kihelkonna õpetajad Forseliusele teatada, et neil on head koolimajad — selle aja kohta maal paremad: Madises kroonu kulul ehitatud maja, millele kirikuõpetaja veel kaks tuba juurde ehitas; Ristil Herlinus'e kulul ehitatud koolihoone, kusjuures toetas nähtavasti ka mõisaomanik major Essen. Herlinus on ajanud kihelkonna liikvele kooliõpetusest osavõtmise õhutamise, isegi jalutuid sante kiidab ta olevat lugemaõppijate seas. 1688. a. oli Ristil ja Harju-Madises koolis ligi 50 õpilast, lisaks neile veel 25 poissi, keda kirikuõpetaja varemalt oma rehes oli õpetanud. Peale koolipoiste oskasid raamatust lugeda Harju-Madisel 60 ja Ristil 84 isikut ¹³⁰⁾.

Herlinuse siirdumisel Harju-Madisesse tõuseb tegevus õpetuse alal seal järjekindlalt elavamaks, kuna Ristile diaakoniks tulnud kirikuõpetaja G. J. Laurentius ses suhtes näib nõrgemalt teotsevat. Kui kroonu poolt lubatud summad saamata jäävad, langeb koolitegevus Ristil ja võib-olla ka kirikuõpetaja huvi. Igatahes teatab abiõpetaja Laurentius Risti kiriku visiteerimisel 21. augustil 1694, et ei olevat raha koolmeistri palkamiseks, kuigi lisab selle juurde, et ta oleks nõus ise kooli pidama, kui talle selle eest tasutaks ¹³¹⁾. Ei ole võimata, et Herlinus Harju-Madise ja Risti koguduse peaõpetajana kuninga poolt määratud summasid rohkem Harju-Madisele ära kulutas; see on seda tõenäolisem, kui arvestada nende kahe vaimuliku just mitte väga leplikku vahekorda, mille üle nad mõlemad on kaevanud Eestimaa konsistooriumile.

Igal juhul võib aga Herlinus Harju-Madise kiriku visiteerimisel 19. augustil 1694 uhkelt teatada, et tal olevat kihelkonnas 288 isikut, kes oskavat lugeda ja kelle nimed kirikuõpetaja kirikuraamatusse märkinud. Harju-Madises oli ka eri koolmeister, kes sai

¹²⁹⁾ EKA, Acta de Anno 1688, lk. 330a jj., B. G. Forseliuse kiri piiskopp Gerth'ile.

¹³⁰⁾ EKA, Acta de Anno 1698, lk. 338 b—339 a. — V. Reiman, Forselius, lk. 32, 34, 35, 36, 38, 45, 49. Reiman mainib kas eksituse tõttu või muudel andmetel, et 1688. a. olnud Harju-Madises 60 ja Ristil 25 õpilast.

¹³¹⁾ EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 189 b.

kroonult 8 riigitaalrit aastas, lisaks veel n. n. kostiraha (Kostgeld) 6 riigitaalrit. Nii siis avanes siin visiteerijatele koolihariduse alal tõepoolest haruldane pilt, ja tagasi pöördunud Tallinnasse, ei olnud nad kitsid kiitma pastor Gabriel Herlinust. Harju-Madise kiriku visitatsiooni puhul 30. augustil 1694 antud resolutsioonis tänatakse pastorit nii eesti kui rootsi koguduse laste õpetamisel ülesnäidatud agaruse eest ja soovitakse talle ses suhtes ka edaspidiseks edukat tegevust. Iseäranis meeldis visiteerijatele, et lapsed ise laulu algatasid ja viisi välja pidasid ¹³²).

Võimalik, et Laurentiuse soov täide läheb — vahest on tema see koolmeister, keda Herlinus mainib Ristil 1695. a. teotsevat, või oli Herlinus siiski võimaluse leidnud anda osa raha Ristile erilise koolmeistri palkamiseks. 14. novembril s. a. teatab G. G. Herlinus Eestimaa konsistoriumile koolide kohta: „Scholarne wed S. Matth. och Crucis, hafwer denna wår allernådigste Konung inrätta låthit, äro bygde och med Scholemästare underhåldne aff thertill förordnade 50 Dr. S:mt som gifwas, theraf Kongl. förordnade afkortningar afdragad“ ¹³³). Kuid seda kirjeldust võib võtta ka kui nimetatud kihelkondades kuninga poolt sissesetatud koolide-korralduse iseloomustamist, mida pole tarvilik siduda ainult 1695. aastaga. Harju-Madise ja Risti koolide edaspidise teotsemise kohta heidavad veel valgust juba Rootsi aja lõpul, kui sõda valjult oli maad laastanud, visitatsioonid Harju-Madises 30. septembril 1707 ja Ristil üks päev varemalt ¹³⁴).

Harju-Madises on kirikuõpetaja sel ajal hoolsasti jälginud õppetegevust. Koolihariduse levitamise edu oli siin kihelkonnas nagu traditsiooniks saamas, kuid esialgne hoog oli kadunud. Kuigi vanemad harjusid võrdlemisi hilja oma lapsi kooli saatma, tegid nad seda siiski õige rohkel määral. Niiviisi tehti, mis oli võimalik sõjaoludes, üldiselt on aga lugemisoskuses langust märgata; koolimajagi nagu sümboliseerib seda langust, olles tol ajal juba lagunenu. Muidu sarnanesid kooliolud Harju-Madises Risti kihelkonna omadega, kus Herlinus ütleb küll 1688. a. omal kulul koolimaja ehitanud olevat, mille kohta aga 1707. a. öeldakse selgesõnaliselt, et see puuduvat Ristil. Õppetegevuse langust võib konstateerida ka Risti suhtes, ja esijoones on põhjused märgatavad raskenenud majanduslikust olukorrast. Esialgu olid siin kõstrid lasteõpetajatena ametis, nende kõrval ajuti ka koolmeistrid, sest kuninga poolt määratud toetus — 50 hõbetaalrit aastas — andis paremaid võimalusi õppetegevuse korraldamiseks kui mujal kihelkondades. Alates aga 1699. aastast ei saadud seda toetust enam korralikult kätte, mille tõttu laste õpetamise intensiivsus otsekohe langes. Köster Jacob palubki 1707. a., et talle en-

¹³²) EKA, eelm. k., lk. 137 b, 162 a—b.

¹³³) EKA, A. eccles., lk. 318 a—321 b.

¹³⁴) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 62 a—73 b.

dine õppetasu tagasi antaks; siis tahtvat ta oma tegevust rootsi ja eesti laste õpetamisel hoolsalt arendada. Seejuures ei kannatanud Risti köster sel määral koolitamistasu ärajäämise all, sest et ta tubli sepana hankis endale head lisateenistust, kui Harju-Madise köster, kes olevat vaid kirikulaulmist õppinud ja kes ammu oleks nälga surnud, kui teda poleks ligimesearmastuslikult aidatud. Piiskopp käsib visiteerimisel nüüd mõlemal köstril uuesti kooli pidama hakata, lubades kõnelda Tallinnas kindralkubermangu kammerhärraga köstrite tasu väljamaksmise suhtes.

Harjumaal oli siis igas kihelkonnas 17 sajandi 90-ndais aastais koolide ellukutsumiseks midagi juba tehtud, olgugi kohati küll õige vähe. See tehtu olenes, nagu nähtub kohtadel tekkinud kirjeldustest, õige suurel määral kohalikust kirikuõpetajast ning mõisnikkudest; seejuures oli suur osatähtsus vahekorral, mis valitses kirikuõpetaja ja kihelkonna mõisaomanikkude ning -rentnikkude vahel. Ka Virumaal näib koolide tegevusseseadmine toimuvat kohati õige vilkalt; Rakvere ümbruskond on ses mõttes paremal järjel kui teised kihelkonnad.

K a d r i n a s konstateeritakse 29. juunil 1698. a. koolimaja ehitamist, mis parajasti käsil. Seni oli kirikuõpetaja lapsi õpetanud ja mõningaid poisse seejuures enesel abiks pidanud, aga ta ütleb, et säärane koolitamiseviis olevat talle raske. Palub, et selleks köster, kes oligi nõus tasu eest lapsi koolitama, või eriline koolmeister ametisse rakendataks. Ehitusel-oleva koolimaja palgid on õpetaja kirikukassast kinni maksnud ja maanõunik Pahlen nõuab, et need koguduseliikmed, kes ei ole oma osa palke toonud natuuras, peavad selle rahas õiendama¹³⁵). Kuid mitte esmakordselt ei ole see vaga soov, saada kihelkonnale eraldi koolmeister, kirjaliikult fikseeritud. Juba 20. jaanuaril 1693 kurdab pastor Eowald Rhaneus (mõni nädal enne oma surma) konsistooriumile, et kihelkond olevat küll käsutatud koolimaja ehitamiseks palke vedama, ei olevat aga seda korraldust täitnud. Ta püüab siis nagu vastutasu kohapealsete kooliolude parandamiseks nõutada, toonitades hädavaajalikkust, et koolmeisteri ametissepalkamiseks tuleks määrata kihelkonnale nn. toom- ja õpilastevili, mida tasuks rüütelkond ja millest kaetaks koolmeisteri palk¹³⁶).

H a l j a l a näib olevat ainuke kihelkond Virumaal, mis juba Forseliuse elu aegu sai suuremaid ergutusi koolide arendamiseks. Kirikuõpetaja Joachim Balecke teatas 1688. a. Forseliusele, et ta kasustanud viimase õppemeetodit hea eduga ka Haljalas, kus sel aastal peeti kooli 18 lapsega ning õpetuseandjaks oli koolmeister, kes sai endale väikese osa ka ristimis- ja matusetasudest. Kuid suurt tulemust pole õppetegevusel nähtavasti siiski mitte olnud, sest kümme aastat hiljemini, 2. juulil 1698, mainitakse kiriku visi-

¹³⁵) EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 12a.

¹³⁶) EKA, Acta de Anno 1693, lk. 23a—b.

teerimisel, et kihelkonnas ainult väga vähesed oskasid lugeda. Samuti ei ole kihelkonnas veel koolimaja, kuid külades olid tegevuses külakoolmeistrid („iedoch lernen einige von denen Bauer „Schulmeistern es“)¹³⁷⁾.

Viru-Jaagupis oli 1698. a. 20. juuli visitatsiooni andmeil rohkesti noori ning palju vanugi, kes oskasid korralikult lugeda („fertig lesen“). Üks õppis teiselt, ja nii oskasid näiteks Mõdriku alal üksi üle 100 isiku lugeda. Koolimaja oli küll üles ehitatud, kuid polnud veel lõplikult valminud („zur Perfection gebracht“), sest kõik ei olnud veel oma ehitusmaterjalide kontingenti tasunud¹³⁸⁾.

Viru-Nigulas leiti 1698. a. 5. juuli visiteerimisel, et paljud koguduseliikmed oskasid lugeda ja laulda ning tundsid usumõisteid. Kihelkonnas oli koolimaja, mis ehitatud kogu kihelkonna poolt, ning ametis koolmeister, nimega Jürgen Bläs. Kas rootsipärane nimi just rahvust alati kindlaks määrab, on küsitav. Koolmeistril oli maja, puudus aga täiesti maatükk, ja selle asemel pidi talle maksetama õpetamistasu iga ratsateenistuse pealt 2 tündrit vilja (otri). Bläs õpetas noorsugu hoolsasti, senikui talupojad suutsid veel lapsi kooli saata ja neid leivaga varustada. Nälja-aastail muutus koolmeistri olukord õige viletsaks, sest lapsed ei tulnud enam kooli. Selle üle kaebabki Bläs visiteerimisel ja sel puhul kohustati kogudust koolmeistrile maksud tasuma¹³⁹⁾.

Lüganuses ehitati koolimaja 1694. a. ja koolmeistri palgaks määrati aastas 16 tallinna tündrit vilja. Iga lapse kooliastumisel pidi koolmeister saama peale selle umbes ühe vasktaalri, ja kui õpilane lahkus koolist lugeda osates, lisaks veel ühe. Kui korralikult seda huvitavat ja ergutavat otsust esialgu on täidetud, selle kohta ei ole teateid, kuid peagi hävitas algav näljaaeg hea kavatsuse täitmise võimalused. Juba 1695. a. paiku kirjutab kirikuõpetaja Martin Closius, et tema sissetulek olevat väga halb, eriti talupojad jätvat vaesumise tõttu kirikumaksud maksmata, ka „Catechismus Information'i“ eest saavat ta väga vähe, kuigi see töö nõudvat suurt vaeva ja mitu nädalat aega. 7. juulil 1698. a. Lüganusel asetleidnud visiteerimise protokollist selgub, et enne näljaaega teotsenud kihelkonnakool eri koolmeistriga, kuid näljaajal

¹³⁷⁾ EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 16 a ja 18 b.

V. Reiman, Forselius, lk. 31, 40, 49; A. v. Gernet, Gesch. u. Syst., lk. 58. Reiman ei too Haljala õpilaste arvu, kuigi Balecke seda nimetab kirjas Haljalast Forseliusele 3. maist 1688. a., EKA, Acta de Anno 1688, lk. 338a.

¹³⁸⁾ EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 112a ja 114b; ERÜA, F I 30.

¹³⁹⁾ EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 80a, 82a ja 83b. Ka G. O. F. Westling, Mitth., lk. 244 ja 250, mrk. 43 märgib näitena V.-Jaagupit ja Lüganust, kus näljaaja tõttu pidi katkestuma koolmeistrite tegevus.

olnud koolmeister sunnitud kohalt lahkuma, sest tal puudunud ülalpidamis-allikad täiesti; talupojad ei olevat suutnud toidu puudusel lapsi kooli saata ¹⁴⁰).

Jõhvis oskasid noored 17. juulil 1698 hästi lugeda. Koolimaja kihelkonnas ei olnud sinnamaani veel ehitatud, kuid oli ametis eraldi koolmeister, kes koolitamise eest —kooli pidas ta rehes — sai igalt ratsateenistusest 1 tündri otri, nii siis poole vähem, kui Viru-Nigula koolmeister. Koolmeister kaebas, et ta ei olevat Päite mõisalt oma tasu kätte saanud. Selle visiteerimise suhtes teeb piiskopp J. Salemann Tallinnas 27. septembril 1699 korralduse, et Jõhvi ehitataks ka koolimaja ¹⁴¹), kuid Põhjasõda ei võimaldanud selle täitmist.

Vaivara kihelkonna kooliolud osutuvad võrdlemisi puudulikuks. Peetri (Peeterristi) abikiriku juures 15. juulil 1698 peetud visiteerimisel, kuhu oli kutsutud kogudus ka Vaivarast. Lugemisoskus oli keskpärane, koolimaja puudus, mõned talupojad püüdsid ise oma lapsi õpetada. Kihelkonna mõisnikud avaldasid soovi, et ametisse võetaks säärane kõster, kes küldes talulapsi võiks õpetada ¹⁴²).

Simunas märgitakse 22. juulil 1698, et laste lugemisoskus on korralik; kuigi pole koolimaja, saadavad paljud talupojad oma lapsed kõstri juurde kooliharidust saama; ka õpetavad lugedaoskajad teisi lapsi, nii et „sehr viele lesen können“ ¹⁴³).

Väike-Maarjas ei näi olukord kuigi hea olevat, sest konsistooriumi poolt sinna kihelkonda kirikuolusid uurima määratud komisjon (Peetri kirikuõpetaja, Järvamaa praost J. Schopp, Järva-Jaani kirikuõpetaja Chr. Kelch ja Tallinna Kaarli eesti koguduse õpetaja H. Derling) konstateerivad 13. septembril 1693 sel alal kihelkonnas mitmeid väärnähtusi. Et kirikuõpetaja oli vana ja ta väljendus ebaselge, ei saanud talupojad tema jutlustest ega kõnelustest hästi aru, kõster oli kõva kuulmisega ja kaldus liigsesse joomisse. Vahest oleks kõster, kes õpetas katekismust ja oskas lugeda, siiski suutnud ka lapsi parema eduga õpetada, kuid raskusi valmistas tema elukoht, milleks oli kõrts. Kuigi talupojad ütlevad, et nad kaks korda palke kõstrimaja ehitamiseks kohale vedanud, olevat kirikuõpetaja Martin Wildmann need põletuspuudeks ära tarvitanud. Üldse ei ole kirikuõpetaja suutnud kirikuelu alal kihelkonnas kuigi head korda luua; ta sallib isegi, et tema teadmisel Ärina kõrtsmik Jaak 3 ööd 3—4 härga kirikus peab ja kirikut seega nagu laudaks tarvitab.

¹⁴⁰) EKA, Lüganuse koguduse arh., Kirchen und Documenten Buch in Luggenhusen, lk. 79; EKA, A. eccles., lk. 124a—130b; EKA, A. visit. 1698, lk. 70; O. Liiv, Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi, Eesti Kirjandus XX (1926), lk. 29.

¹⁴¹) EKA, A. visit. 1698, lk. 86a—b, 88b, 95a—96b.

¹⁴²) EKA, A. visit. 1698, lk. 98a—b, 101b.

¹⁴³) Sama köide, lk. 130a ja 131a.

Lugema õppisid lapsed peamiselt oma vanemalt ja lugemise algelise oskusega võisid nad seetõttu vaid viletsalt toime saada, sest kui laste lugemisvõimeid prooviti, osutusid need halvaks. Visitatsiooni andmeil 24. juulist 1698 puudus Väike-Maarjas koolimaja, kuigi kihelkonna mõisnikel oli kavatsus seda ehitada. Sügisei õpetas kõster noorsugu, mistõttu paljud oskasid lugeda¹⁴⁴). Kas aga see oskus kuigi kõrgel tasemel oli, selles on põhjust kahelda.

Järvamaa koolide üle käsitlusaluse sajandi lõpul leidub vähe teateid, sest puudub osa visitatsiooniprotokolle 1690-ndaist aastaist.

A m b l a s 31. juulil 1698 peetud visitatsiooni puhul öeldakse, et noorsugu oskavat õige hästi lugeda, lugemisoskus olevat levinud, õpetust andvat kõster, kes aga kaebavat, et ta selle eest tasu ei saavat¹⁴⁵). Koolimaja olemasolu kohta ei ole andmeid.

J ä r v a - J a a n i õpetaja Christian Kelch, kes sajandi lõpul siirdus Viru-Jaagupi kirikuõpetajaks, on Järva-Jaanis ametisoleku ajal suure innuga Forseliuse algatusi toetanud ja neid koha pealgi ellu kutsunud. Kui 1686. ja 1687. a. koolideküsimust ka Eestimaal elavamalt arutama asuti ja vaimulikelt seisukohti nõuti koolide asutamise, koolimaade muretsemise ja koolmeistrite palkamise, koolmeistri ja kõstri ameti ühendamise suhtes, siis on Kelch kindlal arvamisel, et laisad ja joodikud kõstrid tuleb vallandada ja koolmeistrile kõstrimaja koos selle sissetulekutega anda. Talupoegadest-koolmeistritest loodab ta kirikuõpetajatele head abi. Olles tuttav Forseliusega nõutab ta selle kaudu riigivõimult kõstri tasuks aastas toetust 6 riigitaalrit, millele kihelkond omalt poolt 4 riigitaalrit juurde lubas. Koolmeistriks muretseb Forselius talle ühe oma kasvandiku, kellega Kelch väga rahul on. Koolipidamisega alustati, ja kuigi järgmisel aastal kroonu toetus tagasi võeti ja aasta hiljemini ka kihelkonna toetus ära jäi, otsustas Kelch kooli ise koolihooneta ja koolmeistriga edasi pidada. 1688. a. peabki ta ise pastoraadi ruumis kooli 22 (V. Reimani kontrollimatuil andmeil 17) lapsega, ja ta õpilasi kiidetakse ka 1690. a. visitatsioonil. Kelch julgustas oma kirja kaudu 18. juunist 1688 B. G. Forseliust ta võitluses nendega, kes sugugi heatahtlikult ei suhtunud Forseliuse koolikorralduse kavatsustesse¹⁴⁶).

P e e t r i kihelkonnas konstateeritakse külakoolmeistrite tegevust juba 1690. a. visitatsioonil. K o e r u ja A n n a kihelkonnas

¹⁴⁴) EKA, Acta de Anno 1693, lk. 362a—365a; EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 139a.

¹⁴⁵) EKA, A. visit. 1698, lk. 143a ja 145b.

¹⁴⁶) EKA, Acta de Anno 1688, lk. 332 a—b; R. Winkler, Beiträge zur Kenntniß des Chronisten Kelch und seiner Zeit, Beiträge z. K. E., L.- u. K. V, lk. 114—115; V. Reiman, Forselius, lk. 30, 49, 51; M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu, II, 1, lk. 20; G. O. F. Westling, Mitth., lk. 241—242.

olid õpetuseandjais arvatavasti kõstrid; koolimajade olemasolu kohta rootsi ajal puuduvad andmed.

Ligikaudu Kelch'i innukusega töötab kooli asutamisel J ä r v a M a d i s e kirikuõpetaja Jeremias Rublach, kes on Forseliusega kirjavahetuses. 1688. a. on kihelkonnas kool 28 lapsega; kirikuõpetaja püüab kihelkonna rahvast õppimisele õhutada, juba 1686. a. laseb ta ühel 9-aastaselt poisil kirikus enne jutlust kogudusele pühakirja ette lugeda, mis suurt imestust tekitab¹⁴⁷).

Ka T ü r i kihelkonnas töötab 1688. a., nähtavasti õpetajamajas, kool, mille laste arvu õpetaja ei nimeta, sest 1690. a. 6. augusti visitatsioonil selgub, et koolimaja veel ei ole ja kõstrilgi puudub elumaja ning maa. Siiski võis kool 1688. a. küll vähese eduga töötanud olla, sest samal 1690. a. visitatsioonil mainitakse, et lugeda ei osata; kuid kihelkonna mõisnikud töötavad kooli suhtes nii toimetada, nagu eelseisev maapäev selle küsimuse otsustab. Et see on vaid tühi lubadus, näitab Türi kirikuõpetaja ja kõstri sisetulekute loend aastast 1696, kus tähendatakse, et kõstrile on õpetajamaale väike majake ehitatud kuni kooli ehitamiseni, milleks aga veel midagi polevat tehtud. Ometi ei saa siin täiel määral süüdistada kogudust, vaid mõnd üksikut mõisnikku; sest 22. novembril 1695 kirjutab Türi kirikuõpetaja Joh. G. Dentenius Eestimaa konsistoriumile, et koolihoone tahetud ehitada kiriku juurde, selleks olnud kogudus suure meeleheega kaks korda palke vedamas, ka kindralkubernerilt saadud korraldus ehitada kool kiriku juurde Türi külla, kuid siiski ei olevat saadud seda teostada, nähtavasti mõisniku vastuseisul¹⁴⁸). Niiviisi mädanesid palgid ja koolimaja jäi ehitamata.

Kui Harju- ja Virumaal, vähemal määral Järvamaal püstitatakse koolimaju või püütakse ametisse võtta koolmeistreid, on kirikuterikkam Läänemaa läbi ajanud peamiselt kõstrite tegevusega laste õpetamisel, mille hoogsuse määrajaks olid loomulikult kirikuõpetajad, kes siin-seal kihelkondades ka isiklikult agarasti kaasa löid.

M ä r j a m a a l mõisteti 1699. a. 17. jaanuari visiteerimisel katekismust, mõned oskasid ka lugeda. Kooliolude alal märgitakse, et kirikuõpetaja ning praost Andreas Knüpfer olevat „einen guten Anfang gemacht gehabt, aber in denen bösen Zeiten, weren die Kinder aus Mangel Brodts wegblieben“¹⁴⁹). Visitatsioonil 8. septembril 1707. a. (1707. ja 1709. a. saadi visitatsioone kor-

¹⁴⁷) EKA, Acta de Anno 1688, lk. 338a, õp. J. Rublach Forseliusele 27. juunil 1688 (väljavõte); V. R e i m a n, Forselius, lk. 43, 44 ja 49.

¹⁴⁸) ERKA, ERüA, lahtised paberürikud, nr. 1463, kindr.-kub.: de la Gardie rügemendikortermeister Otto Friedrich von Buxhövdn'ile; EKA, A. eccles. 1691—1701, lk. 91a; EKA, Türi koguduse arh., nr. 199 I ja 200 II; V. R e i m a n, Forselius, lk. 49.

¹⁴⁹) EKA, A. visit. 1654—1691 (tiitel ei vasta sisule), lk. 2 a ja 4 a.

raldada ainult Läänemaal, kus liikumine ei olnud nii hädaohtlik vaenlaste röövsalkade mõttes) konstateeritakse, et lapsi õpetab kõster Johan Junkam vähese tasu eest (lapse pealt 1 külimitt rukeid ja koorem puid). Junkam olevat juba üle 40 lapse lugema õpetanud ja visitaatorid kordavad lastevanematele, talupoegadele, et nad ei jätaks juhust kasustamata nii vähese tasu eest oma lapsi lugema õpetada ¹⁵⁰).

Kullamaa alustatakse koolimaja ehitamisega 1695. a., sest 8. märtsil s. a. teeb kindralkuberner Axel Julius de la Gardie kihelkonna mõisnikele korralduse — tuua palke koolimaja ehitamiseks. Hoone seinad on nähtavasti samal aastal valminudki, kuid, nagu see mujalgi tuttav nähtus, päris lõpule ei viida ehitus siiski; sest 17. oktoobril 1697 olid koos kirikueestseisjad ning saksa ja eesti koguduse esindajad, kes muuseas otsustasid koolimajale, mis juba kaks aastat seisvat katusega, katuse peale ehitada, et hoone ära ei mädaneks. Selleks otstarbeks määrati õlgi. Kiriku visiteerimisel 9. jaanuaril 1698 on koolimaja lõpuks siiski juba katuse all ja kirikuõpetaja ise õpetab mõnd poissi lugema. Õppetöös kasustas kirikuõpetaja Barthol Strahlborn peale kõstri arvatavasti ka üliõpilase-kodukooliõpetaja abi, kes ta lapsi koolitas ¹⁵¹). 1707. a. 20. septembril peetud visitatsioonil selgub, et katehiseerimist toimetab kõster hoolsasti. Koolimaja ei leidu, — kas oli endine koolihoone juba hävinud või muu kasustuse alia võetud, on teadmata; koolimaja asemel koolitab kõster lapsi lugemises ja katekismuses. Talupoegade suhtumine õpetamisvavasse on õige alahindav; igatahes leidub rohkesti neid tänamataid, kes oma laste koolitamise eest kõstrile midagi ei maksa. Talupoegi manitsetakse, et nad tooksid lapsi osa saama lugemisõpetamisest, „damit sie im nothfall auß den Büchern Trost, und Segen Gottes davor möchten zu genießen haben“ ¹⁵²).

Martnas 2. veebruaril 1694 peetud visitatsiooni protokolli ja kohaliku kirikuõpetaja Joachimus Madeycka aruandest s. a. alul selgub, et kihelkonnas koolimaja ei ole, kuid talurahvas, eriti kiriku lähemal asuvad elanikud saavad meelsasti („überaus willig“) oma lapsi kirikuõpetaja juurde õppima. See suur huvi ei nähtu küll laste arvust, keda kirikuõpetaja ütleb möödunud talvel omalt poolt õpetanud olevat. Neid on 3, kellest kaks juba loevad, kolmas aga läheneb alles sellele oskusele. Visitatsioonil ilmenud puuduste kõrvaldamiseks annab piiskopp Gerth Tallinnast korralduse, mis kohustab viivitamata alustama koolimaja ehitamist

¹⁵⁰) EKA, A. visit. 1707—1709, lk. 4 b.

¹⁵¹) ERKA, ERKkA, 1695. a. väljas. kirjade kontseptid; seals., EKA, Kullamaa koguduse arh., kirikuraamat 1690—1709, lk. 7; EKA, A. visit. 1654—1691, lk. 21 a ja 23 a; EKA, A. eccles., Strahlborn konsistooriumile 18. detsembril 1699.

¹⁵²) EKA, A. visit. 1707—1709, lk. 34 a.

ja mõisnikke järelevalvele, et talupojad lapsed kooli saadaksid. Sajandi lõpul avitas köster kirikuõpetajat lastele lugemisoskuse jagamisel, ja köstri äraolekul (kirjade viimisel Tallinna j. m.), mis kestis mõnikord mitu päeva, täitis köstri aset ses suhtes kirikuõpetaja Joachim Madeycka 15-aastane saksa soost kasvandik¹⁵³). 1707. a. 22. septembri visitatsiooni andmeil on Martnas kooli alal õige halb olukord. Koolimaja puudub, köster elab kirikust poole miili kaugusel ja poisid, kes tahavad omandada lugemisoskust, käivad tema pool; kiriku juures aga ei saavat kirikuõpetaja ses suhtes suuremat midagi teha, sest puudub köstri avitav käsi¹⁵⁴). Mannetuna tundub küll seesugune vabandus kirikuõpetaja poolt.

Kirblas seisab rootsiaegse koolikorralduse omapära selles, et siin 11. jaanuaril 1698 on koolimaja küll valmis, pole aga ühtegi õpilast. Küll manitseb kirikuõpetaja avalikult kogudust, et vanemad lapsi kooli saadaksid, kuid seda ei tehta ja selle tõttu on lugemisoskus kihelkonnas äärmiselt väike. Koolmeistrit ei saadud palgata, sest viimase jaoks puudus lootus saada mingisugustki elatustasu. Kui hakati ehitama koolimaja (1694. a. ei olnud veel hoonet), millel puudusid õpilased, oli kogudusel rohkesti muret hoone asukoha valikuga. Viimaks nõustus pastor eraldama oma maast koolimaja ja selle kapsa-aia jaoks vähema krundi, kuid tingimisel, et kihelkond annaks talle selle eest iga aasta adramaa pealt 4 kubu õlgi. Aja jooksul sai Kirbla kool ka õpilasi, ja neid õpetas kirikuõpetaja Albert Erasmi, sest köstrit ei suutnud (õigemini ei soovinud) kihelkond pidada. Vaevalt olid siin ainuüksi majanduslikud kaalutlused mõõtuandvad, sest kui omal ajal alustatigi Kirblas köstrimaja ehitamist, siis viidi see peaaegu lõpuni; kirikuõpetaja ütleb, et puudunud veel paljalt viis palki, kuid neid kohale ei toodud, ja lõplikult valmimata ehitis hävib aja jooksul sootuks. Säherdust asjaajamist võib ainult äärmiseks lohakuseks nimetada, mis laseb vaeva ja kulu nõudnud ühissettevõtte peaaegu juba eesmärgile jõudmisel ükskõikselt laostuda¹⁵⁵). Paranenud ei ole olukord lugemisoskuse poolest ka veel 1707. a., mil 18. septembri visitatsioonil ainult mõned poisid lugeda oskavad. Koolmeistri kohuseid täitis siis juba ametis olev köster korralise köstritasu eest¹⁵⁶).

Lihula kooliolud olid Rootsi ajal üldiselt halvemad, kui seda võiks tolleaegseis oludes oodata võrdlemisi rahvarohke alevikuga kihelkonnalt. Aleviku saksa soost kodanikkude lastele andis Põhjasõja alul õpetust küll eriline informaatore, keegi noormees Johan Jürgen Winter, kuid kindlasti „eksis“ sinna saksa

¹⁵³) EKA, A. visit. 1694, lk. 226 a—227 a, 232 b, 257 a, 258 b; EKA, A. eccles., lk. 300 a—301 b.

¹⁵⁴) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 38 a.

¹⁵⁵) EKA, A. visit. 1654—1691, lk. 32 a, 36 a—38 b.

¹⁵⁶) EKA, A. visit. 1707—1709, lk. 26 a—b, 28 a.

noorsoosse ka eestlaste lapsi. Kuigi Winter oli ainus poeg perekonnas, võeti ta sõja alul siiski sõjaväkke. Lihula kirikuõpetaja Petrus Udām teatas sellest Eestimaa konsistooriumile 11. mail 1700 ja palus, et piiskopp mõjuks kaasa Winteri vabastamiseks sõjaväeteenistusest ning ta määramiseks alevikku korraliseks koolmeistriks ¹⁵⁷). Ometi ei leidu Lihulas koolimaja veel sajandi lõpulgi, nagu tõendab kohaliku kiriku visitatsioon 22. jaanuaril 1699. Lageda oskasid küll mitmed poisid, kes said puudulikku õpetust peamiselt vanematelt, kuid ka köster ja kirikuõpetajagi on õpetamisele kaasa aidanud. Omapäraselt on kirikuõpetaja püüdnud ületada sagedasti kohatavat raskust, et õpilased unustasid kooli vaheajal õpitu. Selle üle teatab ta 1699. a.: „So ist auch eine Sorge getragen, daß die jugend zur Winters Zeit zum lesen hat müßen angewiesen werden, wie denn auch ein gut theil derselben bereits zur fertigkeit gelanget, und damit sie, sonderlich zur arbeits Zeit, nicht aus der übung kommen auch bey Lust erhalten werden mögen, müßen Sontägl. 2 Jungen Epistel und Evangelia in der Kirchen für der Gemeine lesen“ ¹⁵⁸). Erilisema iseloomuga, haarates ainult katekismuse tundmaõppimist, oli see õpetus, mida korraldas kirikuõpetaja Udām kaks korda aastas, jõulude eel ja kannatusajal, neile noortele, kes esmakordselt võeti armulauale. Sel puhul õpetati neid igapäev üks või kaks tundi ¹⁵⁹). Ka mitmes teises kihelkonnas, kus teotsesid hoolsamad kirikuõpetajad, leidis aset säärane ettevõtte, mis võrdne meie praeguse leeritamisega. 17. septembril 1707 on olukord vahest paremgi kui visitatsiooni puhul 1699. a.; katekismust tunti hästi, väga paljud oskasid lageda. Usumõistetes haris noorsugu kirikuõpetaja ning praost ise; tavaliselt aga õpetas eesti noorsoole lugemist ning katekismust köster, kellele ülesandeks tehti lastele ka lauluviise kindlasti kätte harjutada. Koolmeister ei teotse enam alevikus, sest tal ei oleks siin sissetulekuid ¹⁶⁰). Kas ei vabastatud Winterit sõjaväest või lahkus ta ise Lihulast, kuid alevik tugines hariduse saamises nüüd ainult kirikuõpetajale ja köstrile.

Kui Vigala oli esimesi kihelkondi Läänemaal, kus Forse-liuse õhutuse mõjul avati kool ja kus 1687. a. lõpul õppis 15 poissi, siis hiljemini ei kuuldu Vigala haridusoludest Rootsi ajal enam midagi. Vigala kirikuõpetaja praost Johann M. Embken (Emken) oli Läänemaal üks väheseist vaimulikest, kes vaimustusid Forse-liuse kavatsustest ja toetasid kõigiti tema püüdeid. Embken on

¹⁵⁷) EKA, Acta de Anno 1700, lk. 228 a. Lihula kooliolusid on uurinud C. Russwurm, kuid temalgi pole midagi olulist konstateerida kihelkonna rootsiaegse koolikorralduse kohta. C. Russwurm, Nachrichten über die Schulen zu Baltischport und Leal, Tallinnas 1864, lk. 17—18.

¹⁵⁸) EKA, A. visit. 1654—1691, lk. 67 a, 69 a, 71 a.

¹⁵⁹) G. O. F. Westling, Mitth., lk. 238—239.

¹⁶⁰) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 20 b, 21 a, 23 b.

otse meelitanud lapsi kooli, andes neile, kes talle andekamad näisid, prii ülespidamise, aga rikkamate talupoegade lapsi toetades viljaga ¹⁶¹). Kuid kõik see ei aidanud palju. Siiski sai praost lõpuks ülalnimetatud arvu õpilasi ning vaatamata nähtud vaevale tundis ta suurt rahuldust, et ta oli alguse teinud kooli pidamiseks, nagu ta sest kirjutab B. G. Forseliusele 13. detsembril 1687. Embken oli too pastor, kes pärast neljanädalast õpetust ühe poisi Tallinna viis ja seal selle lugemisoskust aabitsast Forseliuse meetodi järgi demonstreeris Forseliuse vastastele pastoritele Bender'ile ja Heidrich'ile.

Mihklis, selles Läänemaa sosis, aga ka Pärnumaa kauges kolgas (kihelkond asetses mõlemas maakonnas), kus nähtavasti enam kui mujal valitses ebausk, kus oli tugevasti juurdunud mängutubade pidamine ja metsikukultus, võitleb pastor Heinrich Goeseken koos oma abi ja kõstriga vaimukultuuri algete loomise ning süvendamise rindel, kuid kaunis viletsate tulemustega. 8. veebruaril 1694 ei olnud siin veel kooli; kaaluti ainult küsimust, kas ehitada kool kihelkonna Pärnu- või Läänemaa ossa, ja et sel puhul oli puhkenud tüli, siis ei saadud seni üldse maad kooli jaoks. Lugemisoskus oli väga väike, protokoll märgib koguni resoluutselt, et „kõnnen auch keine Kinder lesen“. Talupojad soovisid küll meelsasti lapsi kooli saata, kaebasid aga samas jälle, et neil oleks seda raske teha leiva ja vastava rõiva puudumisel ¹⁶²). Koolihoone ehitamise puhul tekkinud tüli kestis veel 1708. a., kui siin 9. veebruaril kirikuvisiitatsiooni korraldati. Pärnu kreisifoogt, kes oli visiteerimisel, teatas, et kihelkonna Pärnumaa osa mõisnikud on juba ammu nõus koolimaja ehitama, kui seda teevad ka Läänemaa osasse kuuluvad mõisad; viimaste pidajad ei soovinud aga ilma sellekohase käsukirjata maad kooli jaoks anda. Piiskopp Jacob Lang otsustas asja senikauaks lahendamata jätta, kuni saabub rahu, et mõjustada seesugust korraldust siis kuninga kaudu. Muide aga oskasid kihelkonnas õige paljud lugeda; neid õpetasid kirikuõpetaja, peamiselt aga kõster Adam Falk, kellel oli 1708. a. alul kõstrimajas koolis parajasti 10 poissi ¹⁶³).

Karuse kihelkonnas tehtud, õigemini tegemata jäänud tööd laste lugemisoskuse süvendamise alal valgustab siinse kiriku visiitatsioon 13. septembril 1707 ¹⁶⁴). Katekismuse tundmine polnud just kiidetav; nähtavasti oli koolimaja ehitamata, kõstergi oli sel-

¹⁶¹) EKA, Acta de Anno 1688, lk. 333 a; V. Reiman, Forselius, lk. 37 ja 49. Siin märgib Reiman ekslikult, et Vigala koolis oli 1688. a. 12 last. Toimetaja M. Aitsam oma „Vigala kihelkonna ajaloos“ mainib Embkeni tegevust, teisi koole ei ole aga kihelkonnas Rootsi ajal olnud.

¹⁶²) EKA, A. visit. 1654—91, lk. 75 b ja 78 b.

¹⁶³) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 80 a ja 83 b.

¹⁶⁴) EKA, A. visit 1707—09, lk. 6 a ja 8 b.

leks ametis, et lapsi õpetada, aegagi oli tal siin selleks, kuid sõjaajaga kaasas käivate rohkete väljaminekute tõttu ei saanud talupojad lapsi kõstri juurde õppima; selle eest manitses neid piiskopp, kuid tagajärjeta.

Nagu Mihklis, valitseb ka Hanilas tüli kooliküsimuse lahendamisel. 13. jaanuaril 1693 kirjutab Hanila kirikuõpetaja konsistoriumile, et oobristleitnant Schlippenbach andnud Virtsu mõisast kooli jaoks tüki maad, mis oma asukoha poolest kõigiti sobiv oli. Ent siis astusid vahele saksa kirikueestseisjad, kes seda maad ei tahtnud jätta kõstrile ega koolmeistrile. Kirikuõpetaja arvestab, et kui sellele ametmehele antaks igalt adramaalt kas või 2 külimittu vilja, saaks ta koha peal elada. Koolimaja ei olnud aga 1699. a. veel ehitatud¹⁶⁵⁾ ja nähtavasti jäigi see Rootsi ajal püstitamata, sest ka 1707. a. 15. septembri visitatsioon möödub kooliküsimusest vaikides. Hariduslikud olud olid aga kihelkonnas viimatimainitud aastal õige nõrgad. Pastori teatel oli kõster ametisse võetudki eeskätt noorsoo õpetamiseks lugemises, vanemad aga ei saanud lapsi kooli. Kui kõstrilt endalt küsiti, mitut ta lugemises juba on koolitanud; vastas küsitav, et tema juurde ei olevat seni õppima tulnud ühtegi last, ja palus ühtlasi, et ta vabastataks kohalt, sest tal ei olevat allikaid, millest hankida ülalpidamist; kihelkonnalt sai ta liiga vähe tasu, et sellest elamiseks oleks piisanud¹⁶⁶⁾. Piiskopp soovitas mõisnikele kõstrit paremini toetada, kui nad seda seni olid teinud; talupoegi aga manitses ta, nagu tavaliselt, lapsi kooli saatma, juhust mitte mööda lastes, „insonderheit, da sie mit gar geringen Unkosten abkommen können“. See oli õige toon, sest odavus oli hinnatav ja selle kaudu võis midagi saavutada.

Ridala kiriku visitatsiooniprotokolli andmeil 13. jaanuarist 1698 polnud kihelkonnas koolihoonet, lapsed oskasid aga lugeda, sest mõningaid õpetas kirikuõpetaja ise ja need omakord teisi lapsi. Ka kõster oli valmis lapsi õpetama, kui talle selle eest oleks tasu lubatud. Oma ametikohuste täitmises korralik, pidi ta agaralt võitlema oma majandusliku hüveolu eest, sest kihelkonnas polnud tal „kälaiustki“ kõstrimaatükki, vaid ülalpidamiseks vajalikk põllumaad tuli kõstril endal rentida 30 vasktaalri eest aastas. Kuigi kõstrile ettenähtud tasutingimuste järgi pidi iga poole adramaa pealt 1 külimitt lääne mõõdus vilja makstama, oli selle kättesaamine alati suurte tülidega seotud ja ainult osa sellest normist võis kõster tegelikult omaks lugeda¹⁶⁷⁾. Et koolihoone siin Rootsi ajal ehitamata jäigi, tõendab Ridala kiriku vi-

¹⁶⁵⁾ EKA, Acta de Anno 1693, lk. 19a; seals., A. eccles. 1691—1701, lk. 309a.

¹⁶⁶⁾ EKA, A. visit. 1707—09, lk. 10 a—b, 13 b.

¹⁶⁷⁾ EKA, A. visit. 1694, lk. 207 a ja 208 a.

siteerimise protokoll 24. septembrist 1707¹⁶⁸). Siiski kirikuõpetaja ja köstri tegevus õpetamise alal näitas häid tulemusi, nagu seda tõendab kihelkonnas võrdlemisi levinud lugemisoskus. Köster õppetegevuse eest lastevanemait mihi git tasu ei saanud.

L ä ä n e -N i g u l a visiteerimisel 16. jaanuaril 1698 mainitakse kihelkonna haridusekõlvajana köstrit, kes täitis ka koolmeistri kohuseid. Köstriasulas oli kaks hoonet: ühes ruumikas elamus asus ta ise, teises pidas kooli, lapsed aga ei tahtnud tema juurde kooli minna. Aga need mõned, keda ta juba oli õpetanud, andsid oma teadmisi edasi teistele lastele; seesugune õpetamisviis näib tol ajal üle Eesti kõige laiemalt tarvitusel olevat. Vanematelt lastele, lapsed teistele omasugustele — nii võrsus ja levis lugemisoskus rahva seas ulatuslikumal määral kui koolide kaudu, kus vaid väike osa õpetust sai, muutudes järk-järgult ka põhjalikumaks. Igatahes saavutas sel viisil laialikantud õpetamisviis Lääne-Nigulaski tol ajal vähemalt tulemuse, et lugedaoskajaid leidis rohkesti. Köster ise oli hoolas oma ametis, oskas lugemise kõrval ka kirjutada, ja nii on kirikuõpetaja kui ka kogudus temaga rahul. Talupoegi manitseti täiesti teenitult, et nad oma lapsi tema juurde kooli viiksid¹⁶⁹). Köstriasulat tarvitati koolikohaks ka veel 1707. a., sest visiteerimisel 27. septembril öeldakse, et koolimaja olevat veel ehitamata; köster õpetas lapsi aga kaks korda aastas lugemises ja katekismuses, nii et nad armulauale said minna. Lugedaoskajaid oli kõnealuselgi aastal rohkesti¹⁷⁰).

Rootsi asustusega N o a r o o t s i kihelkonnas rajati kool varemini kui kuskil mujal maal. See on piiskopp Joachim Jhering'i teene, kelle mõjustusel siia umbes 1650. a. juba kool olevat asutatud¹⁷¹). On mainitav, et rootsi asustusega kihelkondade kooliolude eest hoolitseti Rootsi ajal paremini kui teiste kihelkondade eest. Nii Harju-Madises ja Ristil määratakse kroonu poolt toetus koolide ülalpidamiseks, Noarootsis soodustatakse aegsasti kooli asutamist. G. O. F. Westling arvab, et rootslased seisnud teadmiste suhtes kõrgemal kui eestlased¹⁷²). Säärase soodustuse varal võis see osalt nii olla, osalt aga oli vahekord enam-vähem võrdne (näit. Vormsis, Pühalepas jm.). 1698. a. 18. jaanuari visitatsioon tõendab Noarootsi kohta sama. Köstrimaja

168) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 40 a—b, 44 a.

169) EKA, A. visit. 1694, lk. 165a ja 166a.

170) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 56 b ja 60 b.

171) G. O. F. Westling, Mitth., lk. 240, 247 ja 249, mrk. 26.

172) m. t., lk. 246.

173) EKA, Protocollen von denen in der Insular-Wyk gehaltenen Visitationen nebst denen Acten 1698 (lühend. Insular-Wyk Visit. 1698), lk. 3b. Vt. veel E. H. Busch, Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland. II Bd., Petersburg-Leipzig 1867, lk. 1164.

külge on ehitatud koolituba, köster õpetab lapsi teatava tasu eest ja need õpetavad siis teisi¹⁷³). 21. veebruaril 1709 oskavad lugeda paljud, nii vanad kui noored, lugemisoskust jagab üks teisele, köster abistab tema juurde tulijaid ja mõnes suuremas külas on ka koolmeistrina teotsevaid talupoegi, kes õpetavad oma naabrite lapsi¹⁷⁴).

V o r m s i visitatsiooniprotokollis 23. jaanuaril 1698 öeldakse, et saarel ei ole koolimaja, aga köster, kes on majanduslikult väga raskes olundis ja kes kaebab, et tal millestki pole elada, õpetab lapsi; samuti tegevat seda iga isa, nii et „Sie also alle ziemlich lesen können“¹⁷⁵). Visitatsioonil 11. veebruaril 1709 konstateeritakse, et eriti nooremad oskavad lugeda. Need vanemad, kes oskasid lugeda, õpetasid ise oma lapsi, nii et harva tulid viimased köstri juurde, kes õpetamise eest siis ka midagi ei saanud¹⁷⁶).

P ü h a l e p a s ei olnud juunikuul 1692, mil seal käis Eestimaa asehaldur M. v. Porten kihelkonna olukorda järele uurimas, kooli ega lugedaoskavat köstrit. Kurikuulus Pühalepa õpetaja Heinrich Conrad Burchardi, kel kooliasjad küll kõige vähem näisid südame lähedal olevat, kes oma aega peamiselt vaid joomisega mööda saatis, tegi tol korral siiski esitise, et kirjatundmatu köstri asemele ametisse võetaks koolmeister, kel oleksid kasutada kaheksandikadramaa ja peale selle veel talupoegade maksud. Pühalepa visiteerimise aegu 25. jaanuaril 1698 ei ole kihelkonnas ikka veel kooli ja seda ei saada ka Rootsi aja lõpuks; talupojad õpetavad ise oma lapsi¹⁷⁷). 18. veebruaril 1709 mõistsid katekismust nii rootslased Kärblast kui ka eesti kogudus. Köster kaebas, et ta ei saavat mingit tasu tema juurde tulevate isikute lugemaõpetamise eest; üldse oli ta tasuküsimus täiesti korraldamata. Kuna endine köster õieti vaid kellamees oli ja kirikus ande kogus, täitis 1709. a. köster juba niisuguseid ametikohuseid, mis nõudsid suuremaid oskusi: pidas eestpalveid kogudusele, õpetas katekismust, laulis koraale, ilma et ikkagi kihelkonnalt midagi oleks saanud. Ta asus kirikuõpetaja maal ja pidi viimasele tegu tegema¹⁷⁸).

K e i n a s 28. jaanuaril 1698 koolimaja ei ole, aga talupojad õpivad üksteiselt ja köstrilt; selle tagajärjel oskavad õige paljud lugeda. See oskus oli kihelkonnas suhteliselt õige avar vareminigi, sest juba 1670. a. mõistsid umbes 50 isikut lauluramatust lugeda¹⁷⁹). Samas kihelkonnas oli lugemisoskus 16.

174) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 115 b ja 118 a.

175) EKA, Insular-Wyk Visit. 1698, lk. 9b.

176) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 93 b ja 96 a.

177) EKA, Insular-Wyk Visit. 1698, lk. 63a—73b ja 81a.

178) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 106 b ja 110 b.

179) EKA, Insular-Wyk Visit. 1698, lk. 22 b; G. O. F. Westling, Mitth., lk. 246 ja 250, mrk. 52.

veebruari 1709 võrdlemisi hea; köster Joachim õpetas enese juurde tulevaid isikuid, kuid koolimaja polnud. Köstri elamu ja tasutingimused olid äärmiselt viletsad; väikese maatüki eest, mille ta õpetajalt oli saanud, tuli tal köstrikohuseid täita, sest kihelkond ei tahtnud talle mingisuguseid muid makse õiendada, põhjendades, et seda ka varemini ei ole tehtud¹⁸⁰).

Reigiis puudub 26. jaanuaril 1698 koolimaja, köster õpetab lapsi ja need omakord teisi; lugeda oskavad paljud¹⁸¹). Reigi koguduse visiteerimisel 14. veebruaril 1709 avaldus keskpärane katekismuse tundmine ja lugemisoskus. Varemini õpetas köster lapsi oma võimete kohaselt, ei suutnud aga vanaduse tõttu 1709. a. paiku seda enam teha. Koolimaja puudumisel käisid lapsed köstri lagunenud elamus õppimas¹⁸²).

1680-ndate aastate lõpul puudusid koolid Saaremaa kihelkondades; sinna ulatus Forseliuse mõju kõige vähem. Ainult pastor Rüdiger Valjalast, kes oma kirjas kindralsuperintendent Fischerile 5. aprillil 1688 kõigiti heatahtlikult suhtub Forseliusesse, näib lähemalt tuttav olevat Forseliuse kavatsuste ja tööga¹⁸³). Ei ole võimatu, et ta ka omas kihelkonnas mandri õpetajate eeskujul püüdis laste õpetamise alal midagi ette võtta, kuigi vastavad andmed arhiivides senini on leidmatud.

Saaremaa superintendent M. Stemann (1686—1704) ja ta järglane G. Skragge (1705—08) on teostanud valitsusvõimu korraldust 1695. a. Saaremaa koolide asutamise suhtes. Köstri- ja köstrid olid Saaremaal igas kihelkonnas; nii oli teatav lähtekoht arenemisele juba olemas. Kui koolmeistritele anti maad poole adra suuruses, lisaks sellele igalt adramaalt veel loonustasu, ja kui viimatimainitud vili pidi koolmeistri jaoks valmis kogutama, et kooliõpetajal päralejõudmisel oleks end millestki toita, siis tunduvad need algatused väga tarbekohaselt tehtud olevat. Koolimajade ehitus pidi algama 1696. a. kevadel¹⁸⁴). Nii oli asjale hoogus käik antud, kuid siiski ei arene kooliolud Saaremaal kuigi hästi.

A. Soom, kes olemasolevate andmete põhjal lähemalt on vaadelnud Saaremaa kooliolusid, arvestab, et Rootsi aja lõpuks oli Saaremaal paremal juhtumil 3 kuni 4 koolimaja, milliste vähesus tegi koolitöö arenemise raskeks; koolmeistritel, kes enamuses sakslased, olid elamud viletsad¹⁸⁵).

¹⁸⁰) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 98 b ja 101 b—102 a.

¹⁸¹) EKA, Insular-Wyk, Visit. 1698, lk. 26a ja 28a.

¹⁸²) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 86 a ja 90 a.

¹⁸³) EKA, Acta de Anno 1688, lk. 340 b. — V. Reiman, Forselius, lk. 48.

¹⁸⁴) A. Soom, Saaremaa kultuurilised olud, Saaremaa I (Eesti VI), Tartu 1933, lk. 208—221.

¹⁸⁵) A. Soom, m. t., lk. 219 j. t.

Kihelkonna kihelkonnas oli koolimaja. 1696. a. sai sinna kihelkonda koolmeistriks Fr. Joh. Wenzell. Köstril oli seal ühe adra suurune maatükk, millest 1695. a. pool koolmeistrile elamiseks eraldati ¹⁸⁶⁾.

Jaani kihelkonda Rootsi aegu koolimaja ei ehitatud, nagu see selgub visitatsiooniprotokollist 27. juunil 1709 ¹⁸⁷⁾.

Karjas ei olnud 1706. a. 2. veebruari kirikuvisitatsiooni aegu samuti veel koolimaja, kuid saksa ja eesti kirikueestseisjad pidasid ühiselt aru, kas koolimajaks osta mõni olemasolev puumaja või ehitada see koguni kivist, kusjuures jäädi peatuma kivi-majale. Tegelikult ehitamiseni nähtavasti ei jõutud. 1706. a. oli kihelkonnakoolmeistriks keegi Jacob Roth. Visitatsioonil kaevati, et koguduseliikmed ei tahtvat lapsi kooli saata; selle õhutamiseks jagas superintendent lastele otseselt 15 aabitsat ja 1 katekismuse, võttes iga aabitsa eest 3 ja katekismuse eest 10 hõbeööri. Peale selle jäi osa raamatuid veel kohaliku kirikuõpetaja kätte, kes pidi neid edaspidi andma kihelkonnarahvale ¹⁸⁸⁾. Samalaadne raamatute jagamine leidis aset ka Jaani kihelkonnas kirikuvisitatsioonil 4. veebruaril 1706, mil jagati 10 aabitsat ja 15 katekismust. Koolimaad oli kihelkonnas nimetatud aastal 1 adramaa. Koolmeistriks oli ses kihelkonnas Michael Glaiß ¹⁸⁹⁾.

Valjala, Anseküla, Jämaja, Mustjala, Kaarma, Kärkla, Püha ja Muhu kihelkonna kooliolude üle Rootsi ajal senini teadaolevad materjalid andmeid ei sisalda, kuigi nähtavasti mõnes nimetatud kihelkonnadest koolmeistrid teotsesid (näit. Jämajas ja Ansekülas). Üldiselt on aga Saaremaa kooliolud mahajäänud Liivi ja Eestimaa omadest.

Jälgides neid lihtsaid kooliolusid kui ka võitlusi ja askeldusi nende arendamiseks üksikute maakondade ja kihelkondade kaupa, selgub peagi, et need olud olid õige vahelduvad. Kui majanduslikku laadi raskused olid enam-vähem ühesarnased, siis erineva arenemisastme moodustasid tegurid, nagu rahva arusaamise määr pakutava õpetuse tululikkusest, mõisnikkude toetus, kirikuõpetaja teotsemisagarus, köstrite hariduslik tase ja võimed. Kooliolude rajamisel ja korraldamisel ilmneb nende ülemate ja alamate kirikuteenijate huvi rahva hüveolu vastu õige iseloomustavalt. Kultuuriloolise uurimise ülesanne on kord lähemalt valgustada meie maakirikuõpetajate ja -köstrite elulaadi, vaimseid püüdeid, tegevuse intensiivsust ning edukust Rootsi aja lõpu poliitilise, majandusliku ja kultuurilise elu raamistikus. Objek-

¹⁸⁶⁾ Busch, Ergänzungen II, lk. 1036—1037; A. Soom, m. t., lk. 213.

¹⁸⁷⁾ ERKA, SaKA, Jaani khk. dokum.; A. Soom, lk. 214.

¹⁸⁸⁾ ERKA, SaKA, Karja khk. dokum.; A. Soom, lk. 213—214, 219.

¹⁸⁹⁾ ERKA, SaKA, Jaani khk. dokum.; A. Soom, lk. 213—214, 219.

tiivselt läbi viidud, annab selline uurimus palju uusi lähtekohti ka kooli- ja hariduselu kujunemise vaatlusele rootsiaegses Eestis.

Aga juba siingi esitatud kirjeldused kihelkondadest, nii vähesed või kuivad andmestikult, nagu nad kohati ongi, tõendavad, et kõikjal olid Põhjasõja lahtipuhkemisel sooritatud juba teatavad eeltööd kitsamas või avaramas ulatuses maa haridusliku tasapinna tõstmiseks, ja leidub mitmeid kohti, kus maa ühiskonna hariduslik ilme oli juba kindlamini välja kujunemas. Palju vaeva-seid ja äpardunud katseid, palju kibedust ning pahameeltki tekitas uuenduste läbiviimine rahva lugemisose avardamise alal mitmes asjahuviliste kihis. Ja rahvas ise, kohati isukas hariduse-saamise võimaluste järele, kohati aga väga ükskõikne, pea alati aga tagasihoidlik koolikorralduse heaks kulude kandmises, tunneb pikkamööda, et kirjatundmise oskus on talle vajalik ja vältimatugi. Rootsi aja lõpuks oli see tunnetus küll veel võrdlemisi pealiskaudne, kuid ta oli olemas, ja nagu paremad elutingimused tõi enestega kaasa ka suuremad nõudmised elu mugavuste ja väärtkülgede vastu, soodustasid samuti õiguslikud olukorrad talupoegkonna haridusliku tasapinna tõstmist. Endaväärtuse-tunde suurem tõus 17. sajandi lõpupoolel määras ka suurema nõudmise hariduse järele. Niiviisi oli rahva seas olemas soodus kõlapind Forseliuse püüetele.

250 aastat möödub käesoleva aasta sügisel sellest ajast, mil Forseliust mainitakse avanud olevat oma koolmeistrite-seminari Piiskopi mõisas (1684. aasta sügisel). Nii siis eesti kooli ajaloos tähtis juubel. Praeguse seisukorra puhul, kus alaliselt kõnel-dakse haritlaste üleproduktioonist, koolide ülirohkusest, on eriti kontrastne vaadelda Forseliuse püüdeid ja saavutisi. Kui alustati eesti koolide uuestiloomist ja Forseliusel tuli vastu võtta rohkesti vaenlikkust, kirjutas trööstivalt ja kroonikakirju-tajale omase mõtteviisi kohaselt Järva-Jaani õpetaja Christian Kelch (19. juunil 1688): „Dasz derselbe seinem geliebten Vater-lande keinen rühmlicheren und nützlischeren Dienst hätte erweisen können, als Er durch Einführung der Landschulen gethan, wird am allermeisten die Nachwelt erkennen, als derer Urtheil weder Liebe noch Hasz verfälschen wird“¹⁹⁰⁾. Kelchi veene on järel-tulevate põlvete suhtumises tõestunud.

Aga rõhutamist vajavad needki motiivid, mida ette toodi For-seliuse püüete ja vastse rahvakooli vaenlaste poolt ja mis osalt takistasidki kooliolude arenemist, mis muidu oleks kohati hoog-samini läinud. Kelch selgitab rahva koolitamise vastaste põhjen-dusi lausega, et enne valitsuse korraldust koolide sisseseadmi-seks neid asutusi Eesti- ja Liivimaal ei sallitud poliitilise taga-mõtte pärast („welche man eines Politischen Interesses halber

¹⁹⁰⁾ EKA Acta de Anno 1688, lk. 332a—b.

vor dem allhie nicht dulden wollen“) 2), ja veel selgemalt lausub 1698. a. algul see tundmatu kalendrikoostaja, kes viibinud isiklikult Saare- ja Eestimaal, et valedest seisukohtadest väljudes ei tahetud rahvale sellepärast haridust anda, et rahvas mitte liig targaks ei saaks („Man hat biss daher, aus einem Prinzipio Pseudopolitico, das arme Land-Volck nicht wollen zur Erlernung Lesens und Schreibens anführen, damit sie nicht zu klug werden“) 3). See oli tarkus, mida üks vähem osa Eesti- ja Liivimaa mõisnikest veel hilja aegu vene valitsuse ajal püüdis ellu rakendada. Hirm rahva targaks muutumise ees on niiviisi vana nähtus. Kuid riigivõimu tahtmine oli teissugune ning leidis ka teostuse.

Kogu maa oli õhutatud tööle, ja kuigi esimene vaimustusehoog enamikus kohtades kahjuks juba mõne aasta pärast vaibus, oli töösse siiski rakendatud rohkesti isikuid, kes jätkasid tegevust nii järjekindlalt kui see võimalik oli ka väga rasketes oludes. Säärane õpetusviis nagu nähtavasti olulisel määral Gezeliuse õpetusmeetodile rajanev „Methodus informandi Forselii“ ja selle teostamiseks juba Rootsi ajal ellukutsutud ettevõtted ning ametissepandud isikud andsid traditsionaalse aluse sellesuunaliseks tegevuseks veel Vene ajal pea terve 18. sajandi kestel. Esialgset üksikud ja ühendamatud katsed, rajada alus rahvakoolile Eesti- ja Liivimaa, leiavad tegeliku elluviija Forseliuses, ja sellest peale on katkestamatu olnud meie rahvakooli arengu side, olgugi et teda üpris hõredaks ja kohati peaaegu sootuks olematuks muutis hävitavad nälja-, sõja- ja katkuaastad 17. s. lõpul ning 18. s. alul. Ühtlasi peegelduvad rootsiaegseis koolioludes maal rahvastiku erikihtide isetegevus vaimukultuuri kergema saavutamise sihis ja rahva osavõtt koolidest laste sinnasaatmise näol; samuti registreerib lugemisoskuse suur levimine rahva seas ka üha iseteadlikumaks kasvava rahva otsimist usumõistete iseseisvama seletamise ja haridusetahthikkuse suunas.

¹⁹¹⁾ Chr. Kelch, Liefländische Historia... Rudolphstadt 1695, lk. 627.

¹⁹²⁾ Fr. v. Keussler, Ein Staatskalender aus dem Ende des 17. Jahrhunderts mit Nachrichten über die Ostseeprovinzen, Sitzungsberichte der Gesellsch. f. Gesch. u. Altertumsk. d. Ostseeprov. Russl. a. d. J. 1912, Riga 1914, lk. 385—386.

